T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Tefsir Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

MUSTAFÂ HAYRÎ EFENDİ VE EL-MUKTATAF MİN UYÛNİ'T-TEFÂSÎR ADLI TEFSÎRİ

Basri ALAN
15908002

Danışman
Prof. Dr. Nurettin TURGAY

Diyarbakır 2018

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Tefsir Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

MUSTAFÂ HAYRÎ EFENDİ VE EL-MUKTATAF MİN UYÛNİ'T-TEFÂSÎR ADLI TEFSÎRİ

Basri ALAN
15908002

Danışman
Prof. Dr. Nurettin TURGAY

Diyarbakır 2018

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "Mustafâ Hayrî Efendi ve el-Muktataf min Uyûni't-Tefâsîr Adlı Tefsîri" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

28/06/2018

Basri ALAN

KABUL VE ONAY

Basri ALAN tarafından hazırlanan "Mustafâ Hayrî Efendi ve el-Muktataf min Uyûni't-Tefâsîr Adlı Tefsîri" adındaki çalışma, 28/06/2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı'nda **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak oybirliği ile kabul edilmiştir.

[İ m z a]

Prof. Dr. Nurettin TURGAY (Başkan)

Dr. Öğr. Üyesi Yusuf YAGIR (Üye)

Dr. Öğr. Üyesi Cüneyt MARAL (Üye)

ÖN SÖZ

Allah (cc) tarafından tüm insanlar için hidâyet rehberi olarak gönderilen Kur'ân, aynı zamanda insanlar için bir öğüt ve bir şifadır. Müslümanlar, hayatın anlamını, amacını ve nasıl yaşanması gerektiğini Kur'ân'dan öğrenirler. Bu nedenle Kur'ân'ın anlaşılabilmesi için açıklanıp, yorumlanması gerekir. Bu, insanlar için bir ihtiyaçtır. Tefsir ilmi de bu ihtiyacı karşılamayı amaçlar.

Kur'ân'ın ilk müfessiri Hz. Peygamber'dir. O, yüce Allah'tan aldığı vahyi insanlara aktarmış ve insanların anlamadıkları konuları da açıklamıştır. Bundan dolayı Allah'ın kelam sıfatının tecellisi olan Kur'ân, asırlar boyunca birçok âlimin ilgisini çekmiş, fikir ve ruh dünyalarında derin tesirler oluşturmuştur.

Birçok âlim, meslek ve meşreplerinde, yaşam tarzlarını oluşturmada, Kur'ân'ı referans almışlardır. Kurân'ın doğru anlaşılması için sağlam yöntemler geliştirmişlerdir. Oluşturdukları bu sağlam yöntemlerin, Kur'ân'nın doğru anlaşılması ve sonraki nesillere sağlam bir şekilde aktarılmasında büyük etkileri olmuştur. İşte bu âlimlerden birisi de yakın zamanda yaşamış olan Mustafâ Hayrî Efendi'dir. Te'lif etmiş olduğu el-Muktataf min Uyûni't-Tefâsîr isimli eseri, takdire şayandır.

Mustafâ Hayrî Efendi, el-Muktataf min Uyûni't-Tefâsîr adlı eserini mushaf sıralamasına göre ve Arapça olarak kaleme almıştır. Kendisi bu eseri mu'teber tefsirlerden derlemiştir. Eserinde genellikle İbn Kesîr'in "Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Âzîm" adlı tefsirinden yararlanmıştır. Bunun yanında Taberî'nin "Câmiu'l-Beyan an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân" adlı eserinden ve tezimizin birinci bölümünde ayrıntılarıyla isimlerini verdiğimiz kaynaklardan da istifade etmiştir.

Müellif, tefsirinde, kelâmî konuları ele almış ve bu konulardaki ihtilâflara değinmiştir. Müellif, bu eserinde İtikadî konularda Ehl-i Sünnet'in görüşlerinden yana tavır takınmıştır. Fıkhî konularda hanefî mezhebinin görüşlerini açıklamış,

diğer mezhepleri geldiğinde diğer mezheplerin görüşleri de değinmiştir. Müellif, âyetleri tefsir ederken, bunların Meânî, Beyân ve Bedî gibi ilimleri ilgilendiren edebî yönlerini dikkate almış ve okuyucuya aktarmıştır. Sarf ve nahiv ilimlerinin inceliklerine de müracaat etmiştir. O, eserinde âyetleri tefsir ederken konuyla münasebeti olan ve kelimelerin anlam ve iştikakına delil oluşturan şiirlerle istişhatta bulunmuştur.

Çalışmamızın amacı özenle ve zor şartlarda yazılmış olan bu nadide eseri yazan Mustafâ Hayrî Efendi'yi; hayatını, yaşadığı dönemin hayat ve eğitim şartlarını, almış olduğu eğitimi ve te'lif etmiş olduğu bu eserini, tanıtmak ve tefsir geleneğindeki yerini ortaya koymaktır.

Bu çalışmamızın ortaya çıkmasında bilgi ve deneyimleriyle bizleri aydınlatan ve her türlü desteği sağlayan danışman hocam Prof. Dr. Nurettin TURGAY'a, kendilerinden istifade ettiğim diğer hocalarıma, teşekkürü bir borç bilirim.

Gayret Biz den, başarı Allah'tandır.

Basri ALAN
Diyarbakır-2018

ÖZET

Mustafâ Hayrî Efendi'nin el-Muktataf min Uyûni't-Tefâsîr adlı tefsiri, kendi dönemine kadar te'lîf edilmiş tefsirlerin bir özeti mahiyetindedir. Müellifin eserde, son dönemlerde telif edilmiş tefsirlerden; Reşid Rıza'nın, Tefsîrü'el-Menâr adlı eseri ve Elmalılı'nın, Hak Dini Kur'ân Dili adlı tefsirinden yararlanmış olması, eserin dikkat çekici yönlerindendir.

Eser, Kur'ân âyetlerinde bulunan dil ile ilgili konuları, edebî sanatların inceliklerini, fıkhî ve i'tikadî bilgileri ihtiva etmektedir. Bunun yanında Mustafâ Hoca, âyetleri tefsir ederken Kurâ'n'ı Kur'an'la tefsir etmiş, hadislere müracaat etmiş, Sahâbe ve Tâbiûn sözlerini de aktarmıştır. Bundan dolayı eser, rivâyet içerikli dirâyet tefsiri niteliğini kazanmıştır. Müellif, eserinde âyetleri ahenk içinde, okuyucuyu ayrıntılara boğmadan ve yormadan aktarmıştır.

Tez, bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, tezin konusu, önemi, yöntemi ve kaynakları hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde, Adıyamanlı Mustafâ Hayrî Efendi'nin; hayatı, ilmî kişiliği, eserleri üzerinde durulmuştur. Bunun yanında, söz konusu eserin, el yazmasının şekli, muhtevası ve eser üzerinde yapılan çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde ise el-Muktataf min Uyûni' t-Tefâsîr'in muhteva ve metodolojisi hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Sözcükler

Tefsir, Rivâyet, Dirâyet, Kelam, Beyan, Bedî'

ABSTRACT

Mustafâ Hayrî Efendi’s al-Muktataf min Uyûni’t-Tefâsîr is a summary of his commentaries encompassing his time. The fact that the author made us of the previously interpreted works such as Tefsîrü’el-Menâr and Elmalılı's, Hak Dini Kur’ân Dili is noteworthy.

The work includes subjects related to language found in the verses of the Qur'an, the details of literary arts, fiqh, and faith-related information. In addition, Mustafa Hoca interpreted the verses of the Qur'an using the Qur'an and its hadiths, and also talked about the "Sahaba" and "tabiun". Hence, the work acquired the nature of being a wisdom interpretation containing rumor. The author explains the verses clearly.

The thesis consists of an introduction and two parts. In the introduction, information on the topic of the thesis, its importance, method, and resources are given. In the first part, the life, scientific personality and works of Adıyamanlı Mustafa Hayri Efendi are pointed out. In addition to this, information about the work, the shape of the manuscript, the contents and the studies conducted on the work are given. In the second part, information regarding al-Muktataf min Uyûni' t-Tefâsîr’s the content and methodology.

Keywords

Interpretation, Rumor, Wisdom, Word, Declaration, Bedî’

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖN SÖZ ..... **I**

ÖZET ..... **III**

ABSTRACT ..... **IV**

İÇİNDEKİLER ..... **V**

KISALTMALAR ..... **VIII**

GİRİŞ **1**

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ **1**

II. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI **2**

BİRİNCİ BÖLÜM

ADIYAMANLI MUSTAFÂ HAYRİ EFENDİ'NİN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

1.1. YAŞADIĞI DÖNEMİN SOSYOPOLİTİK VE SOSYOKÜLTÜREL DURUMU **4**

1.2. HAYATI **6**

1.2.1. Nesebi ve Doğumu 6

1.3. İLMÎ VE SİYASİ KİŞİLİĞİ **9**

1.3.1. Hocaları 17

1.3.2.Talebeleri 18

1.3.3. Yakın Çalışma Arkadaşları 21

1.3.4. Diğer Bazı Akranları 23

1.4. ESERLERİ **23**

1.4.1. el-Muktataf 23

1.4.2. Lügat ü't-Tıbb 25

1.4.3. Mecmûatü'l-Fevâid 25

1.4.4. İlmihâl 25
1.4.5. el-Muktataf min Uyûni't-Tefasîr 25
1.5. YAZMA SÜRECİ HAKKINDA 26
1.5.1 Orijinal El Yazması Fotokopisinin Şekli 28
1.6. ESER ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR 32
1.6.1. Sâbûnî'nin Tahkiki 32
1.6.2. Ahmet İnan'ın Adıyamanlı Mustafâ Hayrî Efendi ve Tefsiri el-Muktataf fi't-Tefsîr adlı kitabı 33

İKİNCİ BÖLÜM

EL-MUKTATAF MİN UYÛN'İ T-TEFÂSÎR'İN MUHTEVASI VE METODOLOJİK AÇIDAN TAHLİLİ

2.1. ESERİN MUHTEVASI 35
2.2. ESERDE YARARLANILAN KAYNAKLAR 38
2.2.1. Tefsir Kitapları 38
2.2.2. Hadis Kitapları 39
2.2.3. Fıkıh Kitapları 40
2.2.4. Lügat ve Istılâh Kitapları 40
2.2.5. Müellifin Yararlandığı Diğer Eserler 40
2.3. RiVÂYET AÇISINDAN el-MUKTATAF MİN UYÛNİ'T-TEFÂSÎR 41
2.3.1. Kur'ân'ı Kur'ân İle Tefsiri 42
2.3.2. Kur'ân'ı Sünnet İle Tefsiri 47
2.3.3. Kur'ân'ın Sahâbe Sözleri ile Tefsiri 51
2.3.4. Kur'ân'ın Tâbiûn Sözleri ile Tefsiri 56
2.3.5. Sebeb-i Nüzul Açısından el-Muktataf min Uyûni' t-Tefâsîr 60
2.4. DİRÂYET AÇISINDAN el-MUKTATAF MİN UYÛNİ'T-TEFÂSÎR 64
2.4.1. Dil İlimleri Açısından el-Muktataf min Uyûni't-Tefâsîr 65
2.5. DİĞER İLİMLER AÇISINDAN el-MUKTATAF MİN UYÛNİ'T-TEFÂSÎR 69
2.5.1. Fıkıh Açısından el-Muktataf min Uyûni't-Tefâsîr 69
2.5.2 Kelâm Açısından el-Muktataf min Uyûni't-Tefâsîr 73
2.5.3. Muhkem ve Müteşâbih Açısından el-Muktataf min Uyûni't-Tefâsîr 77

2.6. NASİH VE MENSUH AÇISINDAN el-MUKTATAF MİN UYÛNİ' T-TEFÂSÎR 82
2.7. BELÂĞAT İLMİ AÇISINDAN AÇISINDAN el-MUKTATAF MİN UYÛNİ' T-TEFÂSÎR 86
2.8. el-MUKTATAF MİN UYÛNİ' T-TEFÂSÎR'İN BAZI TEFSÎRLERLE MUKAYESESİ 92
2.8.1. Kâdî Beydâvî'nin Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vîl'i 92
2.8.2. Sâbûnî'nin Safvetü't-Tefâsîr'i 94
2.8.3. el-Muktataf'ın Bu İki Tefsirle Benzerlikleri ve Farklılıkları 95
SONUÇ 97
KAYNAKÇA 99

KISALTMALAR

Ans.	Ansiklopedi
bkz.	Bakınız
c.	Cilt
CD	Compact Disc (Yoğun disk)
çvr.	Çeviri
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİB.	Diyanet İşleri Başkanlığı
h.	Hicri
Hz.	Hazreti
Md.	Maddesi
MEB.	Milli Eğitim Bakanlığı
Nşr..	Neşriyat
ö.	Ölümü
s.	Sayfa
S.	Sayısı
DİA.	Türkiye Diyanet Vakfı
trs.	Tarih belirtilmemiş.
vb.	Ve başkası, ve başkaları, ve benzeri, ve benzerleri
vd.	Ve diğerleri
vs.	Vesaire
Yay.	Yayınlar
IRCICA	İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İSAM	İslam Araştırmaları Merkezi

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

İslam'ın temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim, Hz. Peygambere indirilmiş İslami prensiplerin anlatıldığı bir kitaptır. Kur'an-ı Kerim yüce Allah'ın kelamıdır ve insanlara vermek istediği mesajlar derin anlamlar içerir. Anlatılmak istenen bu derin anlama her insan, tam olarak vakıf olmayabilir. Bu nedenle âlimler, Kur'an-ı Kerim'i, yorumlama görevini üstlenmiş ve büyük bir titizlikle bu görevi yerine getirmişlerdir.

Nitekim İslâm âleminde, tefsir alanında verilen büyük hizmetler neticesinde Türkçe, Arapça ve diğer dillerde eserler veren büyük müfessirler yetişmiştir. Mustafâ Hayrî Efendi'de, bu alanda yetişmiş ve *el-Muktataf min Uyûni't-Tefâsîr* adlı eserini Arapça olarak te'lif etmiş saygın İslâm âlimlerinden birisidir.

Mustafâ Hocanın ve tefsir alanında yazdığı bu eserinin ilahiyat alanında tanıtılması ve üzerinde çalışmalar yapılması önem arz etmektedir; zira tefsir alanında geçmişte te'lif edilmiş eserlerin ortaya çıkarılması ve üzerlerinde araştırmalar yapılması bu ilmin gelişmesine ve Kur'ân'ın doğru anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Çalışmamızın konusu Mustafâ Hayrî Efendi'nin hayatı, ilmî kişiliği ve *el-Muktataf min Uyûni't-Tefâsîr* adlı tefsiridir.

Çalışmamızın Birinci Bölümünde, Mustafâ Hayrî Efendi'nin yaşadığı dönemi ele aldık. Daha sonra hayatını, ilmî kişiliğini, eserlerini, hocalarını, talebelerini, tedrisat faaliyetlerini, evliliğini, çocuklarını ve yaptığı görevleri inceledik. Bunun yanında Mustafâ Hayrî Efendi'nin el-Muktataf *min Uyûni't-Tefâsîr* isimli tefsirinin yazılma sürecini, orijinal el yazması nüshasının prototipini, eserin muhtevasını,

müellifin kullandığı kısaltmaları ve yararlandığı kaynakları araştırıp ortaya koymaya çalıştık.

Tezimizin ikinci bölümünde ise, Müfessirin Kur'ân'ı; rivâyet açısından Kur'an'la, Sahâbe ve Tâbiûn sözleriyle tefsir yöntemlerini, dirâyet açısından ise dilsel, belaği, vb. yönlerini ortaya koymaya çalıştık. Müellifin tefsirinde, fıkhî ve kelâmî konularla ilgili ayetleri yorumlama yöntemini ve eserinde şiiri kullanma şeklini örnekleriyle birlikte ele almaya gayret ettik. Eseri, tefsir usûlü konuları açısından da ele aldık; nüzûl sebebi, muhkem-müteşâbih, nâsih-mensûh vb. mevzulara yaklaşımını inceledik. Konuları işlerken tefsirinden örnekler vermeye çalıştık. Bununla beraber, bu eserin tefsirler arasındaki yerini ve türünü, diğer ilimlerle irtibatını ortaya koymaya çalıştık. Sonuç kısmında eser ve müellif hakkında vardığımız kanaati belirttik.

II. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

Çalışmamızda, müfessirimizin hayatını aktarırken; öncelikle bu konuda Ahmet İnan'ın yazmış olduğu, *Adıyamanlı Mustafâ Hayrî Efendi ve Tefsiri "el-Muktataf fi't-tefsîr"*, *Osman* Kılıç'ın, *"Kader Kurbanı"*, Osman Ergin'in *"Türk Meârif Tarih"i*, Sadık Albayrak'ın *"Son Devir Osmanlı Uleması"*, Ersoy Taşdemirci'nin *"Osmanlı İmparatorluğunda Medreselerin bozulmaları, Medreseleri Islah Etme Teşebbüsleri ve Kapatılmalar"ı*, Haşim Ertürk ve Rasim Eminoğolu'nun birlikte yazmış oldukları *"Bulgaristan'da Türk -İslam Eğitim ve kültür Müesseseleri ve Medresetün-Nüvvâb"* adlı eserlerinden yararlandık. Bunların yanında kaynakçada isimlerini titizlikle verdiğimiz diğer eserlerden de yararlanmayı ihmal etmedik.

Çalışmamızda istifade ettiğimiz tefsir kaynakları şunlardır: İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *"Tefsirü'l-Kur'âni'l-'Azîmi"*, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *"el-Keşşâfı"*, Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1209) *et-Tefsîrü'l-Kebîri"*, Beydâvî'nin (ö. 685/1286) *"Envârü't-Tenzîli"*, Mahallî (ö. 864/1459) ile Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *"el-Celâleyni"*, Ebu's-Su'ûd'un (ö. 982/1574) *"İrşâdü'l-'Akli's-Selîmi"*, Sâbûnî'nin *"Safvetü't-Tefâsîri"*, ve Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *"el-Câmi'u li-Ahkâmi'l-Kur'âni"*.

Araştırma esnasında önce Müellifin yaşadığı döneme ait, hem yukarıda hem de kaynakçada isimlerini belirttiğimiz eserleri, büyük bir titizlikle araştırdık. Daha sonra araştırmanın konusu olan *el-Muktataf min Uyûni't-Tefâsîr* adlı eserin bütün ciltlerini okuduk. Yukarıda listesi verilen tefsir kitaplarını, içerik ve yöntemlerini tespit etmeye yetecek kadar mütalaa ettik. Bu eserler üzerine yapılan çalışmaları gözden geçirdik. Bu çalışmada ele alınan eser ile bu kitapların bazıları mükayese yaptık. Bütün bu bilgileri güz önüne alarak çalışmamızın projesini hazırladık.

Müellif, ilim çevrelerinde pek tanınmadığı için çalışmamızı hazırlarken kendisi hakkında bilgi edinmekte zorlandık. Eser üzerinde yapılan çalışmalar yok denecek nitelikteydi. Sabûnî'nin tahkik ettiği baskıda eser büyük değişikliğe uğramıştı. Hatta Ahmet İnan bu konuda bir kitap bile te'lif etmişti. El yazması nüshâda var olan birçok önemli detay baskıda gösterilmemişti. Dolayısıyla matbû' nüshâ araştırmacıyı Müellif hakkında yanlış düşünmeye sevk edecek nitelikteydi; zira müellif alıntı yaptığı bilgileri sanki rastgele toplamış; herhangi bir kaynak belirtiminde bulunmamıştı. Hâlbuki müellif bu bilgilerin kaynaklarını büyük bir titizlikle el yazması nüshâda belirtmişti. Eser hakkında vardığımız kanaati sonuç kısmında değerlendirdik.

BİRİNCİ BÖLÜM

ADIYAMANLI MUSTAFÂ HAYRİ EFENDİ'NİN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

1.1. YAŞADIĞI DÖNEMİN SOSYOPOLİTİK VE SOSYOKÜLTÜREL DURUMU

Adıyamanlı Mustafâ Hayri Efendi'nin çocukluk ve gençlik yılları, Osmanlı padişahlarından Sultan II. Abdülhamid'in saltanat dönemine rast gelmektedir. Sultan II. Abdülhamid Han'ın (1842- 1918) 33 yıllık saltanat dönemi, Türk tarihi açısından oldukça kritik bir kesiti temsil etmektedir. Osmanlı'nın kaderi ve Türkiye Cumhuriyet'inin kurulması ile ilgili belirleyici olaylar yoğun olarak bu dönemde yaşanmaktadır. Devlet ve toplum yapısını derinden etkileyen büyük savaşlar ve Osmanlıya karşı hariçte güçlü dünya devletlerinin olumsuz tutumları bu devrin önemli gelişmeleri arasında sayılmaktadır. Bununla beraber Osmanlı toprakları içinde gelişen dini akımlardan Vahhabîlik ve Modern İslâm akımları gibi hareketler canlılık kazanmaktadır. Bu hadiselere ek olarak Osmanlı devlet yapısında çok önemli değişikliklere gidilmektedir. Eğitim ekonomi vb. alanlarda Tanzimat Fermanı'nın getirdiği modernleşme fikri her yönden canlılığını korumaktadır. Birinci ve ikinci Meşrutiyet'in ilanları ve Kanun-i Esasî'nin kabulü gibi hilâfetin kalbinde yaşanan siyasî hadiseler toplumu bütün yönlerden etkilemektedir.[1]

Müellifin, yetişkinlik dönemi Sultan Reşâd'ın (1844 – 1918) halife olduğu döneme rast gelmektedir. Sultan Reşâd Ağabeyi II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi üzerine 27 Nisan 1909'da padişah olmuştur. Bu sırada Doğu Anadolu'da

[1] Daha geniş bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, . **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, trs., 2011, c.7. s.366.
[2] Mustafa Cezar, **Mufassal Osmanlı Tarihi**, TDK Yay., trs., c.6, s.3570.
[3] Lütfi Simavi, **Osmanlı Sarayının Son Günleri**, Hürriyet Yay., İstanbul, trs., s.373-538.

çıkan ayaklanmalar önlenirken 1910'da Arnavutluk ayaklanması başlamıştır. Sultan Reşâd 1911 yazında Balkanlar'da büyüyen olayları yatıştırmak amacıyla Rumeli'de bir geziye çıkmıştır. İtalya, 5 Ekim 1911'de Trablusgarb'a, Kasım'da Bingazi'ye asker çıkarmış ve 1912'de 12 adayı işgal etmiştir. 30 Eylül 1912'de Balkan devletleri Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişlerdir. Sultan Reşâd 'ın savaşı önleme girişimleri sonuç vermemiştir. 15 Ekim 1912 Lozan Antlaşması'yla Trablusgarp, İtalya'ya bırakılmıştır. 23 Ocak 1913'te İttihat ve Terakki Partisi, Babıâli Baskını'yla yönetime tek başına egemen olmuştur. Sultan Reşâd, devlet yönetimi ve siyasetini belirleme konusunda tüm etkinliğini yitirmiştir. 2 Ağustos 1914'te Almanya ile bir savunma antlaşması yapılmış ve Ekim'de Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'na girmiştir. Dört yıl süren I. Dünya Savaşı Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle bitmiştir. Savaş bitmeden vefat etmiştir.[2]

Sultan Reşad'ın ölümü sebebiyle VI. Mehmet (Vahdeddin) (1861-1926), 1918 yılında tahta çıkmıştır. Tahta çıktığında Osmanlı Devleti en kötü günlerini yaşamıştır. Birinci Dünya Savaşında Osmanlı kendi cephelerinde galip gelmesine rağmen yenik sayılmıştır. En ağır şartları ihtiva eden Mondros ve Sevr anlaşmaları bu sırada yapmıştır. Devletin merkezi güçlü dünya devletleri tarafından istila edilmiştir. Bundan dolayı Anadolu'da Milli kıyam hareketi başlamıştır. Milli Meclis teşekkül etmiş, yeni meclis Padişahlığı kaldırarak, Cumhuriyet idaresini kabul etmiştir. 1922'de İstanbul'dan, Padişahlığın kaldırılması ve Osmanlı Hanedanına yapılan tenkitlerin son hadde varmasıyla İstanbul'dan, dolayısıyla Türkiye'den ayrılmış, ve bir müddet sonra İtalya'da vefat etmiştir.[3]

Sultan VI. Mehmet zamanında Mustafa Kemal Atatürk ve silah arkadaşları tarafından başlatılan kıyam hareketinin başarılı olmasından sonra, ilan edilen Cumhuriyet sisteminde TBMM, Mustafa Kemali Atatürk, Reis-i Cumhur olarak seçmiştir. Bu sistemin başarılı olması için siyasi, ekonomi, eğitim gibi alanlarda büyük değişiklikler yapmıştır. Her türlü alanda modernleşmeye gitmiştir. Bu modern sistem, günümüze kadar devam etmiştir.

[2] Mustafa Cezar, **Mufassal Osmanlı Tarihi**, TDK Yay., trs., c.6, s.3570.
[3] Lütfi Simavi, **Osmanlı Sarayının Son Günleri**, Hürriyet Yay., İstanbul, trs., s.373-538.

1.2. HAYATI

1.2.1. Nesebi ve Doğumu

İnan'ın aktardığına göre Mustafâ Hayrî, H. 1307 (m. 1890) yılında Hısnımansûr'da (Adıyaman) doğmuştur.[4] Künyesi, Hısnımansûrlu Mustafâ b. Memiş b. Huseyn'dir. Resmi kayıtlardaki adı ve soyadı, Mustafâ Hayrî Coşkun'dur. Tanzimat sonrasında mekteplilere "Bey" medreselilere "Efendi" denilmiştir. Bundan dolayı Bulgaristan'da Müfessirimize, daha çok Mustafâ Hayrî Efendi diye hitap edilmiştir.[5] Tefsirin sonunda el-Mustafâ el-Hısnımansûrî diye tanıtılmıştır. Bundan dolayı bu tezin dipnot ve kaynakçasın bölümlerinde, kendisine atıfta bulunulduğunda, bu lakabı kullanılmıştır. Annesi, fatma hanımdır. İbtidâiye ve Rüşdiye'yi Hısnımansûr'da (Adıyaman) ikmal etmiştir. Mustafâ Hayrî Efendi'nin Hısnımansûr Rüşdiye'sinden aldığı diplomada bu mektebi Rumî 1319 yılında bitirdiği ve on üç yaşında mezun olduğu belirtilmiştir.[6] 1892 yılında medrese öğrencilerine tanınan askerlikten muafiyet hakkı, medreselerin asker kaçaklarıyla dolmasına ve medreselerdeki eğitim seviyesinin düşmesine sebep olmuştur. İkinci Meşrutiyet devrinde, askerlik hizmeti bütün yurttaşlarca yerine getirilmesi gereken hizmet olarak kabul edilmiştir.[7] Bu nedenle medrese öğrencilerinin de askere alınmasına başlanmıştır.

İnan şöyle devam etmiştir: Yüksek tahsilini İkinci Meşrutiyet dönemi medreselerinde ikmal etmiş olan Mustafâ Hayrî, Birinci Dünya Savaşının çıkması nedeniyle askere alınmıştır. 5. Kolordu 13. Fırkanın 13. Topçu Alayında Çanakkale muharebesine gönderilmiştir. Çanakkale'den savaşından sonra İstanbul'a, 46. Topçu Alayına tayin edilmiştir. Bu Alay ile birlikte bir süre Makedonya Muharebesi'ne katılmış, yine aynı alay ile birlikte Bağdat Cephesinde savaşa gönderilmiştir. Ancak burada İngilizler'le yapılan muharebede bütün alay ile birlikte esir alınmıştır. İki yıl, iki ay esir kaldıktan sonra İngilizler ile yapılan esir mübadelesi gereğince İstanbul'a

---

[4] Ahmet İnan, **Adıyamanlı Mustafâ Hayrî Efendi ve Tefsiri "el-Muktataf fi't-Tefsîr"**, Ankara, Avrasya Yay., 2003, s.25-26.
[5] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.26.
[6] Geniş bilgi için Bkz.İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.20-26.
[7] Ersoy Taşdemirci, "Osmanlı İmparatorluğunda Medreselerin bozulmaları Medreseleri Islah Etme Teşebbüsleri ve Kapatılmaları", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüsü Dergisi**, S.4, 1990, s.532. **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.31.

getirilerek serbest bırakılmıştır. Esareti esnasında okuma yazma bilmeyen askerlere yazı yazmayı öğrettiği nakledilmiştir. Esaretten kurtulduktan sonra İstanbul'a dönen Mustafâ Hayrî Efendi, Bulgaristan'a gitmiştir. Kendi yazdığı tercüme-i hâlinden,[8] İstanbul'dan Bulgaristan'a gitmesindeki sebebin, esaretten dolayı bîtâb ve zayıf düşmesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde Bulgaristan, Osmanlı'dan ayrılmış ise de, orada önemli miktarda Müslüman Türk nüfusu ve bu nüfusa ait Osmanlıdan kalan kurumlar hâlâ yaşamaktadır. Özellikle Osmanlı'dan kalan birçok vakıf müessesesi ve emlakı bulunmaktadır.[9]

Mustafâ Hayrî Efendi, İstanbul'dan Bulgaristan'a gittiğinde, orada Şumnu sancağına bağlı Karalar köyünde, bir süre Ramazan hocalığı yapmıştır. İstanbul'daki yıllarından tanıdığı Emrullâh Feyzullâh Efendi[10] ise tam bu sıralarda Şumnu'daki Medersetü'n-Nüvvâb'ın eğitim faaliyetlerini yürütmektedir. Emrullâh Feyzullâh, Medresenin eğitim kadrosunu tamamlaya çalışırken, Mustafâ Hayrî Efendi'nin Şumnu'da bulunmasını fırsat bilerek ona müderris olmayı teklif etmiştir. Mustafâ Hayrî Efendi bu teklifi kabul ettiğini şöyle ifade etmiştirir; "Milletim olan Türk ve Müslümanlara müvakkaten bir hizmet amacıyla bu görevi kabul ettim." 1922 yılında Şumnu'daki Medresetü'n-Nüvvâb'a öğretmen olarak atanmış ve 1939 yılına kadar bu medresede görev yapmıştır. Müfessirimiz burada Arapça, Farsça, Ulûm-i dinîye, Mecelle, Ferâiz, Fıkıh, İlm'ul-usûl, İlâmat-i şer'iye (Usûl's-sak) ,[11] ve Ahkâm-ı evkâf derslerini okutmuştur. Mustafâ Hoca, 1922 yılından 1939 yılına kadar Nüvvâb'da müderrislik vazifesiyle beraber, Medrese-i Âliye müdürlüğünü de deruhte etmiştir.[12]

---

[8] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.31.

[9] Geniş bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, **Bulgaristan (Bulgaristan Vakıfları)**, TDİVA, İstanbul, 1992, s.401-403.

[10] İnan'ın, Müfessirin, hâlen Ankara'da yaşayan öğrencisi Osman Kılıç beyden aldığı şifahî beyanatlara göre, Emrullâh Feyzullâh Efendi, aslen Malatyalı olup Bulgaristan'a yerleşmiş bir ailenin çocuğudur. İnan, **Adıyamanlı Mustafâ** …, Dipnot, 51. s.36.

[11] Sakk, mahkeme ilanları anlamına gelmektedir. Adlî belge ve ilanlara "Sakk-ı Adli", Şer'î kurallarada "Sakkak" denilir. Bkz. Mehmet Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü**, Rağbet Yay.,1998, s.394. İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.36.

[12] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.36.

Mustafâ Hayrî Efendi, tahsil-i ulûm yapması ve askerlik görevinde bulunması gibi sebeplerle Şumnu'ya yerleşinceye kadar evlenememiştir.[13] Bir süre Şumnu'nun Kıllak mahallesinde kirada oturmuştur. Daha sonra Ravna mahallesine taşınmış ve burada ikamet eden Tokoğullarına mensup, Rüşdiye mezunu ve Şumnu'da bir süre ilk mektepte Kur'ân muallimesi olarak hizmet etmiş olan Cemile hanımla evlenmiştir. Mustafâ Hayrî Efendi'nin büyük kızı Fatma (Âliye), Medresetü'n-Nüvvâb'ın âli kısmı mezunu İbrahim Tanır, ile evlenmiştir. Müellifin oğlu Suat ise, o yıllarda Nüvvâb'da öğrencilik yapmıştır.[14]

Mustafâ Hayrî Efendi 1939 yılında Şumnu'daki görevini sürdürürken oradan Sofya Baş Müftülüğü'ne bağlı *"Şer'i Divan-ı Âli Hey'et"* azalığına (Din işleri yüksek kurulu üyeliği) naklen atanmış ve bu görevi sebebi ile Sofya'ya yerleşmiştir. 1965 yılına kadar yaklaşık 26 yıl buradaki görevini sürdürmüştür. Ayrıca Mustafâ Hayrî Efendi'nin Fıkhın furuâtı ile ilgili olarak yazdığı "*el-Muktataf fi'l-fikh*" adlı eserinin kapağında, "Sofya Müftüsü" ibaresi yer almaktadır.[15] Öyle anlaşılıyor ki Mustafâ Hayrî Efendi, Sofya Baş Müftülüğü'nde din işleri yüksek kurulu üyeliğini yapartığı esnada Sofya Müftülüğü görevini de üstlenmiştir. Mustafâ Hayrî Efendi 1922 yılından 1965 yılına kadar 43 yıl Bulgaristan'da Müslüman Türk azınlığı arasında dini hizmet vermiştir. Bir yandan Müslüman azınlığın eğitim, bürokrasi ve hukuksal sorunları ile uğraşırken, diğer yandan birçok eser yazmıştır. Bu araştırmamızın temelini oluşturan tefsirini 1964 yılında Sofya'da tamamlamıştır.[16]

Krallık döneminde kısmen rahat yaşayan Bulgaristan Müslüman Türk azınlığı, 1928'deki yönetim değişikliğinden sonra devlet baskısına maruz kalmıştır. Bu nedenle yoğun göçler yaşanmıştır. 1950'de üç ay zarfında 250 bin Türk'ün Bulgaristan'dan Türkiye tehciri kararı çıkınca, 160 bin Türk arazi ve emlakini bırakarak anavatana gelmiştir. Mustafâ Hayrî Efendi'nin aile fertleri de bu süreçte Türkiye'ye dönmüştür. Bu nedenle görev icabı Sofya'da bir süre tek başına ikamet etmek zorunda kalmıştır. 1965 yılında serbest göçmen statüsü ile Türkiye'ye dönerek

[13] Osman Keskioğlu, **İslam dünyası Dün ve Bugün, AÜİF Yay., Ankara, 1964**, s.56. Geniş bilgi için Bkz. İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.35-48.
[14] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.37.
[15] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.37.
[16] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.37. Ayrıca Bkz. İnan, "Büyük Müfessir Mustafâ Hayrî Efendi", **Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi; Gönül Sultanları Buluşması**. Eskişehir, 26-28 Mayıs 2014.

ailesine kavuşmuştur. Ömrünün son 5 yılını İstanbul'da ailesi ile birlikte geçirmiştir. 30.03.1970 tarihinde gece saat 22:00 sularında Beyoğlu İlkyardım Hastanesinde mide kanaması geçirerek vefat etmiştir. Fatih Camiinde ikindi namazını müteakip kılınan cenaze namazından sonra, Topkapı Eski Kozlu Mezarlığına defnedilmiştir. [17]

Müfessirimizin Mehmet, İbrahim, Hüseyin ve Salih isminde dört erkek kardeşi; Hatice (Özavcı), Ayşe, Fatma, Ümmi Çiğdem ve Nuriye adında beş kız kardeşi vardır. Bugün hepsi hakkın rahmetine kavuşmuştur. Bir oğlu ve iki kızı da hâlen hayattadır. Oğlu Suat Tanır Bey emekli olup hâlen Eskişehir'de ikamet etmektedir. [18] Kızı Fatma (Âliye) Tanır ve Hatice Yenigün ise hâlen İstanbul'da ikamet etmektedir.[19]

1.3. İLMÎ VE SİYASİ KİŞİLİĞİ

Mustafâ Hayrî Efendi'nin ilmî kişiliği hakkında daha geniş bilgi sahibi olmak için; üslûbu, tahsil hayatı, eğitim gördüğü ilmî kurumları, hocaları, talebeleri, yakın çalışma arkadaşları ve eserleri hakkında bilgi vermek doğru olacaktır. Müfessirin ilmî kişliğini belgeleyen en Önemli iki eser, hayatta iken Sofya'da basılan *"el-Muktataf fi'l- Fıkh"* ve bu araştırmamıza konu olan *"el-Muktataf min uyûni't-tefasîr"* adlı eserleridir. Sistematiği birbirine benzeyen bu iki eser incelendiğinde müellifin, gâyet düzenli, dikkatli ve titiz bir ilmî kişiliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Ahmet İnan, bu konuda şunları ifade etmektedir: Müellif, günübirlik siyasî olaylara müdâhil olmayan, kendi halinde mütevâzi bir hayat yaşayarak, çoğu zaman ilmî araştırmalarla meşgul olan bir kişiliğe sahiptir. Gerçekten de 3000 sayfa tutan tefsiri, onun ilmî birikimini göstermektedir; zira Müfessir, çeşitli kaynaklardan naklettiği bilgilerin adreslerini, kendine has üslûbu ile vermektedir. Çoğu zaman geleneksel bir fıkhî anlayışa sahip olan müellifin, bazen bu çizginin dışına çıktığı görülmektedir Mesela, tefsirinin girişinde verdiği rumuzlardan anlaşılacağı üzere,

[17] Keskioğlu, **İslam dünyası Dün ve Bugün**, s.56.

[18] Müfessirin oğlu Suat Bey'in soyadı, "Coşkun" olması gerekirken, mühaceret döneminin zorlu koşullarından ötürü enistesi İbrahim Tanır Bey'in soyadını kullanmak zarureti hâsıl olduğundan kayıtlara "Tanır" şeklinde geçmiş; kendileri hâlen de bu soyadını kullanmaktadır. İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.38.

[19]

fazlaca yenilikçi olarak görülen ve bu nedenle birçok muhafazakâr fıkıh anlayışına sahip ulema tarafından tenkide tabi tutulan Reşid Rıza'nın tefsirinden yararlandığı görülmektedir.

Müellifimiz, Ehl-i Sünnet mezhebini destekleme konusunda fazlaca hassastır. Yeri geldikçe, Mu'tezile ve Şîa gibi, Ehl-i Sünnet dışı heterodoks akımların görüşlerini sert bir dille eleştirmektedir. [20] Müellifin, Medrestü'l-kuzât çıkışlı olması ve burayı fevkalâde şehadetnâme ile bitirmiş olması, onun ilmî kişiliği hakkında bize önemli ipuçları vermektedir. Bilindiği üzere Kuzât, kadı yetiştirmek üzere kurulan bir medrese idi. Yani bugünkü hâkimlerin yetiştiği bir kurum idi. Binâenaleyh, müellifin sahip olduğu hukuk tahsilinin temelinde Kuzât Medresesi'nden aldığı eğitimin önemli bir yeri vardır; zira kuzat'ın ders programında, Karasal Ticaret Kanunu, Deniz Ticareti Kanunu, İcra Kanunu, Ceza Kanunu, Muhakeme Usülu, Ceza Hukü'na ilişkin dersler, Sulh ve Ceza Muhakemeleri Usûlü, Hukuk Başlangıcı, Uluslar arası Hukuk, İdare Hukuku ve İktisat gibi dersler yanında İslam Hukukunun temel kaynakları da okutulmuştur. Dolayısıyla müfessirimiz, hem modern hukuk hem de İslam hukuku müktesebatında geniş bir bilgiye sahip olarak yetişmiştir.[21] Onun Kuzât medresesinden önce bitirmiş olduğu Medresetü'l-vâizîn'in ders programına bakıldığında, modern bilimlerle dinî bilimlerin yan yana okutulduğu görülür. Müfessirimizin basılmamış bir tıp sözlüğü de yazdığı da bilinmektedir. Öyle sanıyoruz ki onun tıp ile ilgili bilgilerinin temelinde

Ahmet İnan'ın Müfessirimizin öğrencisi aynı zamanda damadı olan Sayın İbrahim Tanır'dan aktardığına göre, Müfessirimizin babasının mesleği aşçılıktır. İlim ehline çok düşkün birisidir. Bu sebeple oğlunun da âlim olmasını arzulamış ve onu Antep'e ilim tahsili yapmak özere göndermiştir.[22] İnan, bu bilgileri aktardıktan sonra şu şekilde devam etmiştir: Ancak biz, Müfessirimizin, Adıyaman ve İstanbul'da ikamet eden yakınlarından ve akrabalarından edindiğimiz bilgilere göre, babasının onu Antep'e gönderme kararının arkasında, başından beri genç Mustafâ'nın ilme olan yatkınlığını ve onun bu yöndeki istidadını keşfetmiş olmasının da önemli bir

[20] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ…,** s.38-45.
[21] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ…,** s.45-46.
[22] Mustafâ Hayrî Hısnımansûrî, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, Thk. Muhammed Ali Sabûnî, Darü'l-kalem-Darü'ş-şamiye, Dımaşk-Beyrut 1996, c.1, s.36. İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.26.

faktör olduğunu düşünüyoruz. Daha doğrusu hem babasının isteği, hem de kendisinin ilme olan merakı birleşince, genç Mustafâ, tahsili-i ilim maksadıyla baba ocağını terk ederek medrese hayatına başlamış ve dört yılın boyunca Antep'te Abdullah Hoca'dan, klasik medrese üsûlü ile dersler almıştır.[23]

Mustafâ Hayrî, burada yapmış olduğu ilim tahsilinden sonra, hocalarının teşviki ile taşrayı terk ederek eğitimini sürdürmek üzere İstanbul'a gitmiştir. Antep'ten İstanbul'a gitmesini tavsiye eden hocalarının, Cevdet Paşa ile akran oldukları düşünüldüğünde, Cevdet Paşa'yı, Lofça'dan İstanbul'a hareket ettiren etkenin,[24] Müfessirimiz için de geçerli olduğunu söylemenin mümkün olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Hocaları tarafından Mustafâ'daki kabiliyet göz önünde bulundurularak İstanbul'a gitmesi tavsiye edilmiş olması imkan dahilindedir[25].

Onun İstanbul'a gittiği 1908'li yıllarda Osmanlı ülkesinde ikinci Meşrûtiyet süreci ile başlayan değişiklikler, eğitim kurumlarını da kapsamıştır. Medreselerin ıslahı projesi o tarihlerde yürürlüğe konulmuştur. Medreselerde ıslahat ilk olarak İstanbul medreselerinden başlamıştır.[26]. Dolayısıyla Osmanlı eğitim tarihinde 1908 öncesi medreseler 'Eski Medrese', 1908 sonrası 'Yeni Medrese' şeklinde adlandırılmaktadır.[27] O, İstanbul'a gelmekle yeni medreselerde okumayı hedeflemiştir.[28]

Önce, II Meşrutiyet ruhuyla yeni açılan Medresetü'l -Vâizîn'de iki yıl okumuş ve mezun olmuştur.[29] Bu medreseye dâhil olduğuna göre, bu esnada yirmi yaşından küçük olmadığı anlaşılmaktadır. Müfessirimiz, Medresetü'l-Vâizîn'de dinî ilimler yanında bazı müspet bilimleri de tahsil etmiştir.[30] Mustafâ Hayrî,

---

[23] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s. 26.

[24] Müfessirden bir kuşak önce yaşamış olan "Tezâkir" yazarı Cevdet Paşa, (1822-1895) İstanbul'da eğitim görmenin önemini şöyle ifade etmiştir: "Artık ulûm-i âliye tahsîli için İstabul'a âzimetim lâzime-i hâlden göründü." Ayrıca bkz. **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.26.

[25] Hısnımansûrî, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.7. İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.26.

[26] Mübahat S. Kütükoğlu, **Dârü'-Hilâfetü'l-Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri**, Edebiyat Fakültesi, Matbaası, İstanbul, 1978, s.3.

[27] Osman Nuri Ergin, **Türk Maarif Tarihi,** Kültür Yay., İstanbul, 1977**,** c.1, s.97-136. İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.27.

[28] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.27.

[29] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.27.

[30] Müfessirin tefsiri incelendiğinde görüleceği üzere, evrenin yapısı ile ilgili ayetler söz komusu olduğunda pozitif bilimleri alanına giren malumatları verdiği görülür. Söz gelimi, 2. Bakara suresinin 19. Ayetini açıklarken astronomi ile ilgili bazı bilgiler vermektedir. Yine 2. Bakara

Medresetü'l-Vâizîn'de iki yıl eğitim gördükten sonra Medresetü'l-Kudât'a intisap etmiş ve burada dört yıl okuyarak şehâdetnâme almıştır. Mustafâ Hayrî Efendi'nin İstanbul'daki bütün yüksek tahsil hayatı, ikinci Meşrutiyet döneminin yeni tip medreselerinde geçmiştir.[31]

O dönemde ilmiye mesleğine girmek isteyenler, önceleri Sıbyan mektebini bitirir, sonra Kur'ân'ı Kerim' hıfz eder, akabinde medreseye başlamaktadır. Fakat Rüşdiye mektepleri açıldıktan sonra, bu mektebi bitirdikten sonra, medreseye dâhil olunmaya başlanmıştır. Bu talebelere, medreselerde tahsili şart olan derslerin eğitimi verildikten sonra icazetleri verilmektedir.[32] Burada müfessirimizin yetişmesinde önemli rolleri olan, Medresetü'l-Vâizîn ve Medresetü'l-Kudât, ayrıca öğretmenlik yaptığı Medresetü'n-Nüvvâb hakkında bilgi vermek onun ilmî düzeyini tespit etmek için fayda sağlayacaktır. Bu medreselerde okutulan dersler arasında hem dini hem de modern ilimlerin olduğunu görülmektedir. Dolayısıyla bu durum Müellifin, her iki ilimde de bilgi birikiminin bulunduğunu ıspatlamaktadır.

1-Medresetü'l-Vâizîn, 23 Rebiulevvel 1332/6 Şubat 1329 tarihinde açılmıştır.[33] Osman Ergin'in ifadesine göre Medresetü'l-Vâizîn, İslamiyet dışındaki dinlerin dünyaya yayılışı ve bunu yapanların yetişme ve çalışma tarzları ile Biz deki vaizlerin durumu kıyas edildiğinde İslam dininin yayılması içinde aynı metotların takip edilmesine duyulan ihtiyacın bir ürünü olarak açılmıştır. Ergine göre, mutlakiyet devrinde böyle bir medrese açmayı teşebbüs etmek, hem içerden hem dışarıdan engellere maruz kalacağı bilindiği için bu konuda bir şey yapılmaya cesaret

---

suresinin 29. Ayetini tefsir ederken astronomi bilgilerinin görüşlerine yer vermektedir. Bu ve benzeri malumatları, önemli ölçüde yine Medresetü'l -Vâizîn'den iktisap etmiş olduğunu döşünüyoruz. İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.30.

[31] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.31.

[32] Sadık Albayrak, **Son Devir Osmanlı Uleması**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür Daire Başkanlığı, İstanbul, 1996. I/36. İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.26.

[33] Mehmed Reşâd imzalı ve İstanbul matbaâ-i Âmire'de basılan Evkâf Nezareti'nin "Medresetü'l-Vâizîn Nizâmnâme ve Talimatnamesi"nin birinci maddesinde bu medresenin açılış gerekçesi şöyle yer almaktadır:
"*Ahkâm-ı âliye-i Kur'âniye Sünen-i seniyye-i nebeviye dâiresin de mekârim-i ahlâkiyeyi ve dîn-i mubîn-i İslam'ın terakkiyât-ı medeniyyeye hâdim hükm-i celîle ve mevâiz-i hasene-i ictimâiyyesini neşir ve tâmim edecek erbâb-ı irşâd ve dü'at yetişdirmek maksadıyla Evkâf-ı Hûmayûn Nezaret-i Müessesât-ı İlmiyye Müdüriyetine merbût olmak üzere Medresetü'l-Vâizîn nâmıyla bir dâr-ı ûlûm-ı âli te'sis olmuşdur*." Ayrıca Bkz. İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.26..

edilememiştir. Ancak 1908 inkilabından sonra biraz serbesti elde edilince böyle bir medresenin açılmasına teşebbüs edilmiştir.[34]

Nizamnamenin 9. Maddesinde, medreseye alınma şartları sayılmıştır. Buna göre medreseye girecek talebeler için ileri sürülen bazı şartlar şunlardır: "Luknet ve rekâket-ı lisâniyesi ve azâsından noksânı bulunmamak"; "Sînni yirmiden dûn otuzdan efzûn olmamak". [35] Bu maddeden anlaşıldığı üzere, alınan öğrencilerin fizikî özelliklerine de dikkat edilmiştir. Nizamnamenin 10. maddesi, "Aktâr-ı İslâmiyye'den her sene a'zami on talebe ta'limâtnâme ahkâmına tevfîkan kabûl olunur." hükmünü âmir idi. Buradan, bu medresenin az sayıda öğrenci alıp kaliteli yetiştirmeyi hedeflediği anlaşılmaktadır.[36]

Medresetü'l-Vâizîn'inde okutulan dersler şunlardır:

Birinci sınıf: Hadîs, Kelâm, Fıkıh, Siyer-i Nebî ve Târîh-i İslâm, Hitâbet ve Mev'iza, Edebiyat-ı Osmâniye**,** Edebiyât-ı Fârisiye Edebiyât-ı Arâbiye**,** Târîh-i Umûmî**,** Târîh-i Osmânî, Türk Târîhî, Coğrâfya-yı Osmânî ve İslâmî**,** Coğrâfya-yı Umûmî**,** Hesâb**,** Hendese**,** Terbiye-yi bedeniye.

İkinci sınıf: Tefsîr, Hadîs, Kelâm, Fıkıh, Usûl-i fıkıh, Hitâbet ve Mev'iza, Edebiyât-ı Arâbiye, Edebiyât-ı Fârisiye, Târîh-i umûmî, Târîh-i Osmanî, Siyer-i Nebî ve Târîh-i İslâm, Cebîr, Hikmet-i tabîiye, Ma'lûmât-ı hukûkiye, Terbiye-i bedeniye.

Birinci sınıf: Tefsîr, Hadîs, Kelâm, Fıkıh, Usûl-i fıkıh, Felsefe, Hitâbet ve Mev'iza, Edebiyât-ı Arâbiye, Edebiyât-ı Osmâniye, Târîh-i Edyân, Hey'et, Hıfz-ı sıhha, Kimyâ, Hikmet- i tabî'iye, Mevâlid-i sêlâse, Terbiye-i bedeniye.[37]

---

[34] Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, c.1, s.129. . Ayrıca Bkz. İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.26.

[35] Konuşması düzgün, organlarında kusuru bulunmamak ve yaşı yirmiden küçük, otuzdan büyük olmamak.

[36] **"Medresetü'l-Vâizîn ve Talimatnamesi"**, Düstur, II/b, Matbaa-ı Âmire, İstanbul, s.4. Ayrıca Bkz. İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.26.

[37] **Cerîde-i İmiye**, c.1, s.572. Ergin, **Türk Maârif Tarihi**, c.1, s.160,161. Bkz. İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.29. Meşîhat makamının resmî dergisi olarak 1914-1922 yılları arasında yayınlanan Cerîde-i İlmiyye'de, dönemin şeyhülislamları tarafından verilen fetvalar düzenli bir biçimde neşredilmiştir. Cerîde-i İlmiyye'nin birinci dereceden resmî bir kaynak niteliği taşıması, yayınlanan fetvaların, halkın farklı kesimlerinden gelen sorulara cevap olarak verilmesi ve derginin sosyal, siyasî, kültürel değişim, gelişme ve savaşların yaşandığı bir dönemde yayınlanmış olması dergiye ve içindeki fetvalara ayrı bir önem kazandırmaktadır.

Medresetü'l-Vâizîn, daha sonra Medresetü'l-Eimme ve'el-Hutebâ ile birleştirilerek Medrsetü'l-İrşâd ismini almıştır.[38]

2- Medresetü'l-Kudât, Tanzimât döneminde, hukuk alanında meydana gelen gelişmeler karşısında ihtiyaç duyulan yeni Kadı ve naiblerin yetiştirilmesi amacıyla 1854 yılında Sultan Abdülmecîd zamanında ilk başta "Mü'allimhâne-i Nüvvâb" adıyla kurulmuştur.[39] Bu medrese, 1885'te "Mekteb-i Nüvvâb", 1908'de "Mekteb-i Kudât", 1909'da "Medresetü'l-Kudât" adını almıştır.[40] 10 Safer 1332/27 Kânûn-i Sanî 1329 tarih ve 1693 sayılı "*Takvîmi vekâyi' Cerîdesi*" ile neşir ve ilan edilen Mehmet Reşâd imzalı; "Medresetü'l-Kudât Nizâmnâmesi" ile medresenin öğretim programı modernleşmiştir.[41]

Medresetü'l-Kudât'ın İkinci Meşrutiyet Sonrasında Değiştirilmiş Olan Ders Programı şu şekildedir: Her dört sınıfta haftada beş saat Dürer, 3 saat Mecelle, Ferâiz, Tatbikât-ı şer'î, Sâkk-ı şer'î, Defter-i kassâm, Ahkâm ve Nizâmât-ı evkâf, Arazi Kânûnu, Ticâret-i berriye Kânûnu, Ticâret-i bahriye kânûnu, İcrâ kânûnu, Ceza kânûnu, Usûl-i muhâkeme-i hukûkiye, Tatbikât-i i'lamat-ı hukûkiye, Usûl-i muhâkemât-ı cezâiye ve sulh, Tanzîm-i i'lâmât-ı cezâiye, medhal-i ilm-i hukûk, Hukûk-i düvel, Hukûk-u idâre, İktisât, Kitâbet-i resmiye, Hüsn-i hatt-ı ta'lik gibi dersler okutulmuştur.[42]

3- Meresetü'n-Nüvvab Mustafa Hayrî Efendi'nin, Bulgaristan'a taşındıktan sonra uzun yıllar öğretmenlik yaptığı medresedir. O dönemde Osmanlı Hükümeti, Balkanlar'da büyük bir yenilgiye uğramasına rağmen Rumeli'deki soydaşlarını unutmamış ve (29.09.1913) tarihinde Bulgaristan ile yapılan bir anlaşma sonunda müftü ve müftü naipleri yetiştirmek üzere özel bir okul açılmasını karara bağlamıştır.

---

[38] Ergin, **Türk Maarif Tarihi,** c.1, s.161. İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.28.

[39] Ersoy Taşdemirci, "Osmanlı İmparatorluğunda Medreselerin bozulmaları Medreseleri Islah Etme Teşebbüsleri ve Kapatılmaları", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüsü Dergisi**, S.4, 1990, s.532. Sadık Albayrak, **Son Devir Osmanlı Uleması**, c.1, s.37. Bkz. İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.30.

[40] Nesimi Yazıcı, **Tanzimat ve Abdülhamit Döneminde Din Görevlilerinin Yetişme Ortamı**, s.36. İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.30.

[41] 23 maddeden oluşan nizamnameye göre hazırlanan bir talimatname kısmı da 27 maddeden oluşmakta olup; 1340/1338 tarihinde "Şeyhzâde bey Evkâf-ı İslâmiye matbaası'"nda basılı olan bir nüshası, hâlen T.C. Kültür Bakanlığı Beyazıt Devlet Kütüphanesi 9900 no'lu kayıtta bulunmaktadır. Bu nizamnamenin 8. Maddesine göre Medresetü'l-Kudât'a dâhil olmak isteyen talebelerin yaşlarının yirmiden aşağı, 35'ten yukarı olmaması şart koşulmuştur.

[42] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.31.

Fakat birinci Dünya Savaşı'nın araya girmesi, bu teşebbüsün gerçekleşmesine mâni olmuştur. Birinci dünya Savaşı sona erdiğinde, Türkiye ile Bulgaristan'ın savaşta aynı cephede yer alması, iki ülkenin daha da yakınlaşmasına sebep olmuştur. Harp sonunda iktidara gelen Çiftçi Birliği Partisi lideri Stanbolisky ile Atatürk arasında yakın bir dostluk meydana gelmiştir. Zamanın Baş müftüsü Süleyman Faik, (ö.b.), böyle bir atmosferde, Antlaşmada öngörülen okulun açılması için zeminin müsait olduğunu görmüş ve Nüvvâb okulunun nizamname, program ve talimatnamesini hazırlamak üzere bir heyet kurmuştur.[43]

Ön hazırlıklar tamamlandıktan sonra, 1922-1923 ders yılında, mektep Şumnu'da tedrisata başlamıştır.[44] Nüvvâb'ın ilk kurucu müdürü Emrullah Feyzullah Efendi (1878-1941), burada 20 yıl (1921-1942) müdürlük yapmıştır. Onun vefatından sonra, Nüvvâb'ın başına Şeyh Yusuf Ziyaeddin (Ersal) (1880-1961) gelmiştir. Ondan sonra Hacı Ahmed Hasan (Ahmed Davudoğlu/ 1912- 1950), ondan sonrada Beytullah Şişmanov (1862-1928) müdür olmuştur.[45]

Nüvvâb tâli ve âli olmak üzere iki bölümden oluşmuştur. Tâli kısmına 1932-1935 öğretim yılında lise statüsü verilmiştir. Âli kısmı da yüksekokul seviyesinde açılmıştır. Okulun açılış gayesi müftü ve kadı yetiştirmektir. Baş müftülük ve müftülük yapmış değerli hocalardan oluşan bir heyet, okulun müfredat programını hazırlamıştır.[46] Nüvvâb'da öğrencilerin çoğunluğunu, Bulgaristan'daki köylü Türk çocukları oluşturmuştur.[47] Bu medresede öğrenimlerini tamamlayan gençler, Bulgaristan'daki Türk okullarında öğretmen olarak hizmet vermişlerdir.[48]

Burada değinilmesi gereken önemli bir konu da Mustafâ Hayrî'in *"Yüz Ellilikler"*'den olup olmağıdır. Bulgaristan Türklerinden olan ve bir zamanlar Sofya İlahiyat Fakültesi'nde görev almış, araştırmacı yazar, İsmail Cambazov, *"Sofya'da*

---

[43] Osman Kılıç, **Kader Kurbanı**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1993, s.66-70. Haşim Ertürk, Rasim Eminoğolu, **Bulgaristan'da Türk -İslam Eğitim ve kültür Müesseseleri ve Medresetun-Nüvvâb**, İSAR Vakfı Yay., İstanbul, 1993, 29. İnan,**Adıyamanlı Mustafâ**…, s.51. Ayrıca Ders programı hakkında geniş bilgi için Bkz. İnan, s.51.

[44] Ertürk-Eminoğolu, **Bulgaristan'da Türk -İslam Eğitim**…, s.29. İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.51.

[45] Kılıç, **Kader Kurbanı**, s.72-79. İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.51.

[46] Geniş bilgi için Bkz. İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.52.

[47] Kılıç, **Kader Kurbanı**, s.20.

[48] Kılıç, **Kader Kurbanı**, s.21.

yazılan Kur'ân Tefsiri" başlığıyla yazdığı bir yazıda Mustafâ Hayrî Efendi ve onun tefsirini tanıtmaya çalışmıştır. Cambazov'un yazısında şu ifadelere yer verilmiştir: "Üniversite yıllarında Sofya'da Baş Müftülük'te halim-selim son derece mütevâzi bir hoca efendi ile tanıştım. Daha sonraları bu muhterem zatın Türkiye'den Bulgaristan'a sürgün edilen yüz elliliklerden Mustafâ Hayrî Efendi olduğunu öğrendim. (…)"[49]

Bilindiği üzere, Milli Mücadele kazanıldıktan sonra, Milli Mücadele'ye muhalefet ederek zorluk çıkaranların 149 kişilik bir listesi çıkarılarak, Dâhilîye vekaleti'nin (İçişleri Bakanlılğı) 23 Nisan 1924 tarih ve 13304-1791 sayılı yazısı ile bakanlar kuruluna gönderilmiştir. Bakanlar kurulu 01.06.1924 tarihli toplantısında bu sayıya bir kişi daha ekleyerek toplam 150 kişinin millî sınırların dışına çıkarılmasını karara bağlamıştır. Bu kararın altında Türkiye Reis-i Cumhuru sıfatıyla Mustafâ Kemâl'in imzası yer almaktadır. Bu listeye dâhil olanların adedi 150 kişi olduğu için tarihte bu kişilere "Yüzellilikler" denilmiştir.

Ahmet İnan, Cambazov'un bu iddiâsını kabul etmemiştir. O, bu konuda şunları ifade etmektyedir: "Cambazov, Hayrî Efendi'nin, Türkiye'den Bulgaristan'a sürgün edilen yüz elliliklerden olduğunu ifade ediyorsa da, Mustafâ Hayrî Efendi yüz elliliklerden değildir. 1969 yılında yayınlanan '*Hayat Tarih Mecmuası'nda* Albay Tahsin Ünal, yüz elliliklerin listesini vermiştir. Bu liste üzerinde yaptığımız incelemede müfessirimiz Mustafâ Hayrî Efendi'nin adına rastlamadık.[50] Bunun yanında Mustafâ Hayrî Efendi'nin İstanbulda'ki yakınları da onun yüz elliliklerden olmadığını ifade ettiler. Ancak yüz elliliklerden eski dâhiliye nazırı ve Bolu mutasarrıfı Osman Nuri Bey[51] sürgün olduktan sonra Bulgaristan'a gitmiş ve hem Nüvvâb'ın kurucu heyeti arasında yer almış hem de Nüvvâb'da muallimlik yapmıştır.[52] Bu nedenle bir yanlış anlama ve karışıklık meydana gelmiş olabilir. Biz, Cambazov'u Bulgaristan'dan telefonla arayarak, Mustafâ Hayrî Efendi'nin yüz elliliklerden olduğuna dair bilginin doğru olmadığını ifade ettik. Bunun üzerine

[49] Cambazov, İsmail, Sofya'da yazılan Kur'ân Tefsiri, **Altınoluk dergisi**, Ocak 2002, S.192. s.48. İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.48-49.

[50] Geniş bilgi için Bkz. Tahsin Ünal, "Cumhuriyetin İlanından Sonra Yurt Dışına Sürülen Yüz Ellilikler", **Hayat Tarih Mecmuası**, (1969), s.18-21. İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.48-49.

[51] Ünal, Tahsin "Cumhuriyetin İlanından Sonra Yurt Dışına Sürülen 150"likler", **Hayat Tarih Mecmuası,** Şubat, 1969, S.18**,,** s.18-21. İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.48-49.

[52] Kılıç, **Kader Kurbanı**, s.69-70-78.

Sayın Cambazov'da kendisinin bu konuda yanılmış olabileceğini ifade etti. Mustafâ Hayrî Efendi'nin, kişilik itibarıyla, günlük siyasi olaylar karşısında tarafsız davranan bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim kendisini sağlığında tanımış olan Cambazov, Mustafâ Hayrî Efendi'nin halim-selim ve mütevâzi kişiliğine işaret etmektedir. Cambazov, müfessir hakkında şu bilgilere de yer vermektedir: "(…)Baş müftü lük'te, evinde kendilerini ziyarete gittiğimde her zaman bürosunun üzerinde açık; Arapça, Farsça kitaplar görüyordum. Gece gündüz okuyordu. Fakat bir şeyler yazdığını hiç tahmin edemiyordum. Tevâzûundan kendiside bir şeyler anlatmıyordu (…)[53] Mustafâ Hayrî Efendi'nin, tâ başından beri ilmiye yolunu seçtiği, bu nedenle siyasî olaylara müdâhil olmadığı anlaşılmaktadır."[54]

1.3.1. Hocaları

Âlimlerin ilmî birikimlerinin oluşmasında en büyük pay şüphesiz hocalarınındır. Dolayısıyla burada haklarında bilgi sahibi olduklarımızı zikredilmiştir. Müellifin öğrencisi ve damadı olan İbrahim Tanır'dan aktarıldığına göre Müfessir, Adıyaman'da Rüşdiye'yi bitirdikten sonra Antep'e gitmiştir. Orada Abdullah (ö. b.) Hoca isminde bir âlim den klasik medrese usûlu ile ilim tahsil etmiştir.[55] İnan, bu âlim hakkında araştırma yaptığını, bu isimde birkaç kişiyi tespit ettiğini fakat hangisinin Mustafâ Hayrî'nin hocası olduğunu tespit edemediğini aktarmaktadır.[56]

Müfessirin, Medresetül'-Kudât'an almış olduğu diplomada hocalarının isim ve imzaları (mühürleri) bulunmaktadır. Bu isimlerden açık okunanları şunlardır: Şevki, Ali, Sabir, Muhammed Hayreddin, Ali Haydar, Hüseyin, Halis, Hasan Tahsin, Ahmet Rıfat, Tahirül Mevlevi. Bu hocalar hakkında yaptığımız araştırmalarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Müellifin Kudât'ta okuduğu tarihlerde *"Hak Dini Kur'ân Dili*" adlı tefsirin yazarı Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır bu

[53] Cambazov, Sofya'da yazılan Kur'ân Tefsiri, **Altınoluk dergisi**, Ocak 2002, S.192. s.48.
[54] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.49.
[55] Hısnımansûrî, Mustafâ Hayrî , **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.7. Bkz.İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.38.
[56] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.38.

medresede hocalık yapmıştır. Elmalılı'nın ona hocalık yapmış olması kuvvetle muhtemeldir.[57]

1.3.2.Talebeleri

Mustafâ Hayrî Efendi, Bulgaristan'da Türkler için en önemli dinî eğitim kurumu olan Nüvvâb'da hocalık yapmış bu esnada yüzlerce öğrenci yetiştirmiştir. Bu öğrencilerden bazıları Türkiye'ye göç ederek Türkiye'deki din eğitimine önemli katkılar sağlamışlardır. Burada Mustafâ Hayrî Efendi'nin Türkiye'de önemli hizmetlerde bulunmuş olan öğrencilerinden bazıları kısaca tanıtılmıştır.

Bu öğrenciler arasında, en başta hem Bulgaristan'da hem de Türkiye'de, yaptığı hizmetler ve yazdığı eserler aracılığıyla meşhur olan Ahmed Davudoğlu'nu zikretmek doğru olacaktır. Davudoğlu, Bulgaristan'ın Deliorman bölgesinde, Şumnu kazasına bağlı Kalaycı köyünde 1912 yılında doğmuştur. Tahsilini Rüşdiyede ve Nüvvab'ın birinci ve ikinci kısmında tamamladıktan sonra mezun olmuştur. Daha sonra Mısır'a giderek el-Ezher'de Kulliyetü'ş-Şerîa'da eğitim görmüş ve oradan mezun olmuştur. [58] Mısır döndükten birkaç ay sonra Nüvvâb'ın lise ve yüksek kısımlarına muallim olarak atanmıştır.[59]

Ahmed Davudoğlu, 1944 yılında Nüvvâb'a müdür olarak atanmış, dönemin baskıcı idaresi tarafından tevkif edilmiş ve işkencelere maruz bırakılmıştır. 1949 yılının sonlarında ailesiyle birlikte Türkiye'ye göç etmiştir. Türkiye'de imam-hatip, gezici vâiz, fatih ve Süleymaniye kütüphanelerinde memur ve baş memurluk gibi görevleri ifa etmiştir. Daha sonra Yüksek İslam Enstitüsü'nde öğretim üyeliği, müdür yardımcılığı ve müdürlükte yapmıştır. 1968 yılında yaptığı bir konuşmadan dolayı bir süre hapis yatmış ve Kırşehir'e dört ay süre sürgüne gönderilerek mecburi ikamete tâbi tutulmuştur.

İbn Âbidîn'în, "*Reddü'l-Muhtâr*" adlı eserini tercüme etmiştir.[60] Çalışmaları arasında "*Sahih-i Müslim"*'in Türkçeye tercümesi ve şerhi, önemli yer tutmuştur.[61]

---

[57] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.38.

[60] Ahmet Davudoğlu, **Ölüm Daha güzeldi, (Hatıralar)**, Kit-San matbaacılık ve neşriyat, 1983, s.73. İnan, **Adıyamanlı Mustafâ…,** s.40.

Türkçe bir Kur'ân meâli de yazmıştır. Ahmet Davudoğlu 1981 yılında İstanbulda vefat etmiştir. Birçok eser verdiği gibi birçok ilim adamı da yetiştirmiştir. Türkiye'de, ilahiyat çevrelerinde tanınan önemli bir şahsiyettir.

Ahmet Davudoğlu, *Ölüm Daha Güzeldi* adıyla kaleme aldığı hatıratının sonunda "Vasiyyetim" başlığı altında yazdığı bölümde hocası Mustafâ Hayrî Efendi'ye ilişkin şu cümlelere yer vermiştir: (…) Merhum üstadım Adıyamanlı Mustafâ Hayrî Efendi ömrü boyunca iman-i kâmil ile çene kapamayı niyaz etmiş, talebelerine ve dostlarına bu hususta vasiyette bulunmuş, dualarını rica etmiştir. Allah rahmetini gani eylesin. (…)[62] Müfesirimiz Mustafâ Hayrî Efendi, Ahmet Davudoğlu'na Nüvvâb'da hocalık yapmıştır. Bu itibarla Ahmet Davudoğlü'nun bilhassa fıkıh alanındaki iktisabâtının Mustafâ Hayrî Efendi'nin elinde şekillendiği söylenebilir; zira Mustafâ Hayrî Efendi, Nüvvâb'da daha çok fıkıh dersleri okutmuştur.[63]

Öğrencilerinden birisi de İbrahim Tanır'dır. İbrahim Tanır, 1912'de Osmanpazarı'nın Omurta ilçesinde doğmuştur. İlk ve orta tahsilini burada tamamlamıştır. 1934 yılında Nüvvâb'ın tâlî kısmını, 1937'de de âli kısmını ikmal etmiştir. 1941 yılında Vidin'deki Rüşdiye'de öğretmenlik yapmış, daha sonra Nüvvâb'a öğretmen olarak tayin edilmiştir. 1950'ye kadar burada çalışmış, 1951 yılında Türkiye'ye göç etmiştir. Bursa'da Orhangazi, İstanbul'da Fatih, Millet ve Süleymaniye kütüphanelerinde çalıştı.[64] Şumnu'da ikamet ettiği yıllarda, müfessirimizin büyük kızı Fatma (Âliye) hanımla evlenmiştir. 2001 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.[65] Müellifin tefsirini Sabûnî'ye ulaştırıp tahkik edilip, basılmasına vesile olmuştur.

Öğrencileri arasında önemli simalardan biriside Osman Kılıç'tır. Kılıç, 1920'de Bulgaristan'ın Deliorman bölgesindeki Kılıç köyünde doğmuştur. Osman Kılıç, ilk tahsilini yeni usûl ile tedrisat yapılan bir Türk mektebinde yapmıştır. Bu okulun programında Bulgarca dersi yanında, Kura'n-ı Kerim, Tecvid, Din dersleri,

[61] Ertürk-Eminoğolu, **Bulgaristan'da Türk –İslam Eğitim**…, s.73. . İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.40.
[62] Davudoğlu, **Ölüm Daha güzeldi, (Hatıralar)** s.223. İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.40-41.
[63] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.40-41.
[64] Ertürk-Eminoğolu, **Bulgaristan'da Türk –İslam Eğitim**…, s.42.
[65] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.41.

Tabiât bilgisi, Hesap ve Hendese gibi dersler okutulmuştur. Daha sonra Nüvvâb'tan da mezun olmuştur. Mektep, Rüşdiye ve Nüvvâb'ta öğretmenlik yapmış, yine Nüvvâb'ta müdürlük yapmıştır.[66] Bu esnada Türk lehine Bulgaristan'da casusluk yapmak suçu iddiasıyla Bulgar hükümeti tarafından tevkif edilmiştir. [67] Uzun süre Bulgar hapishanelerinde ve toplama kamplarında kalan Kılıç, idama mahkûm edilmiştir. sonradan cezası müebbede çevrilmiş, 1962 yılında mahkûmiyeti sona ermiştir. Kılıç, 1965 yılında Türkiye'ye gelmiştir.[68]

Osman Kılıç, Türkiye'ye geldikten sonra Türk vatandaşlığına geçmiştir. Dışişleri Bakanlığında, TRT'de ve bir süre Belgrad büyük elçiliğinde çalışmıştır.[69] Bulgaristan'da geçirdiği acı dolu yıllarını *"Kader Kurbanı"* Adlı 600 küsur sayfalık bir kitapta toplamıştır. Kültür bakanlığı tarafından iki defa basılan kitap, Bulgaristan'daki Müslüman Türk Azınlığının hayat tarzı, örf ve adetleri ve eğitim kurumları hakkında, özelliklede Nüvvâb hakkında çok önemli bilgiler içermektedir.[70]

Öğrencilerinden önemli biriside Osman Keskioğlu'dur. Keskioğlu, 1908 yılında Bulgaristan'ın Burgar sancağına bağlı Karinnabad (Karnabad) ilçesinin Rupça köyünde doğmuştur.[71] Nüvvâb'ın âli kısmını 1936 yılında mezun olduktan sonra Mısır'a giderek Ezher'de okumuştur. Mezun olup döndükten sonra 10 yıl Nüvvâb'da öğretmenlik yapmıştır.[72] Bu dönemde Nüvvâb öğretmenleri Türk öğretmenler teşkilatını kurmuş, bu teşkilata Osman Seyfullah (Keskinoğlu) başkan olarak seçilmiştir.[73] 1950'de Türkiye'ye göç etmiş, On yıl vakıflar genel müdürlüğünde Arapça mütercimliği yapmıştır. On altı yıl, Diyanet İşleri başkanlığı, Din İşleri Yüksek Kurulu üyeliğinde bulunmuştur.

Keskioğlu,1989 yılında vefat etmiş,[74] Ardında birçok eser bırakmıştır. Eserleri: "*İslam Dünyası Dün ve Bugün"*, Ali Himmet Berki ile birlikte yazdığı *"Hâtemü'l-Enbiya"* , Muhammed Ebû Zehra'nın*; "Ebû Hanife, İmam Mâlik, İmam*

[66] Kılıç, **Kader Kurbanı,** s.128-129.
[67] Kılıç, **Kader Kurbanı**, 187. İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.42.
[68] Kılıç, **Kader Kurbanı,** s. 459-567-606.
[69] Kılıç, **Kader Kurbanı,** s.608, vd.
[70] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.36-37.
[71] Ertürk-Eminoğolu, **Bulgaristan'da Türk –İslam Eğitim**…, s.40-73.
[72] Ertürk-Eminoğolu, **Bulgaristan'da Türk –İslam Eğitim**…, s.73.
[73] Kılıç, **Kader Kurbanı,** s.131.
[74] Ertürk-Eminoğolu, **Bulgaristan'da Türk –İslam Eğitim**…, s.40.

Ahmed b. Hanbel ve *İmam Şâfiî*" dizisinin tercümesi, *"Fıkıh Tarihi* ve *İslam Hukuku", "Hz. Ebu Bekir", "Hz. Osman", "İmam-ı A'zam", "Kur'ân Tarihi", "Müslümanların İlim ve Medeniyete Hizmetleri", "Nurlu Yol*" (Çeviri), *"Nüzûlünden Günümüze Kur'ân-ı Kerim bilgileri*"'dir.

Osman Keskioğlu'nun öğrencilik yıllarında hocası Mustafâ Hayrî Efendi'ye karşı olumsuz bir tavrı olmuştur.[75] Keskioğlu ve bazı arkadaşları tarafından, birikimleri yeterli olmadığı gerekçesiyle, Mustafâ Hayrî ve diğer birkaç Nüvvab öğretmeni hakkında idareye şikayette bulunulmuştur. Haşim Ertürk ve Rasim Eminoğlu, Baş müftülüğün yaptığı tahkikat sonucunda Mustafâ Hayrî ile ilgili herhangi bir işlemden söz etmemektedir.[76] Anlaşılıyor ki, Osman Keskioğlu'nun da öncülüğünü yapmış olduğu bu boykotta öğrencilerin Mustafâ Hayrî Efendi'ye yönelik ithamları yerinde görülmemiştir.

Mustafâ Hayrî Efendi'nin, Türkiye'de temayüz etmiş diğer bazı talebeleri de şunlardır: Hafız Nafiz (Konuk) (1900-1974), Mehmet Halil (Öztürk) (1908- 1985), İsmail İbrahim (Akdere) (1937-1950), Muharrem Develioğlu (1914–1957).[77] Nüvvâb'dan talebesi Âkif Osman ise, daha sonra Baş müftü olmuş; ikisi Sofya'da mesai arkadaşlığı yapmışlardır.

1.3.3. Yakın Çalışma Arkadaşları

Müfessirimizin öğrencilik yıllarından ve Şumnu'daki Nüvvâb medresesinden birçok arkadaşı vardır. Burada onları da zikretmemiz müellifi tanıtmakta faydası olacaktır. Aralarından müellifimize yakınlığıyla bilinen Emrullah Feyzullah Efendi'dir. Emrullah Feyzullah Efendi, Şumnu'nun Yusufhanlar köyünde 1877 yılında doğmuş, Silistre'de medrese okuduktan sonra İstanbul'a gelmiştir. İstanbul Dârulfunûn İlahiyat Fakültesi'ni bitirdikten sonra 1913 yılında Bulgaristan'a dönmüş ve Şumnu medresesine müderris tayin edilmiştir. Birinci Dünya Savaşına tabur imamı olarak katılmıştır. Harb dönüşünde bir süre ders okutmuştur. Nüvvâb medresesi açılınca buraya müdür olarak tayin edilmiştir. 1922'den, 1941 yılında

[75] Ertürk-Eminoğolu, **Bulgaristan'da Türk –İslam Eğitim**…, s.43.
[76] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.42-43.
[77] Ertürk-Eminoğolu, **Bulgaristan'da Türk –İslam Eğitim**…, s.38-40.

vefat edinceye kadar burada müdürlük vazifesini sürdürmüştür.[78] Nüvvâb'ın kurucu müdürüdür.

İnan, bu hakkında şu bilgileri aktarmıştır: "Osman Kılıç Bey'den aldığım şifahi bilgilere göre, Emrullah Feyzullah Efendi, aslen Malatya'dan Bulgaristan'a göç etmiş bir ailenin çocuğudur." Bilindiği üzere Hısnımansûr'da (Adıyaman) önceleri Malatya'ya bağlı bir ilçe idi. Bu bakımdan Mustafâ Hayrî Efendi, 1908 yılında Yüksek tahsil için İstanbul'a giderken, o yıllarda İstanbul'da öğrenci olan Emrullah Feyzullah Efendi ile tanışmış olması ve doğal olarak hemşerilik sâikiyle güçlü bağlantılar kurmuş olması muhtemeldir. Nitekim Mustafâ Hayrî Efendi'nin Nüvvâb'a müderris olarak gelmesini sağlayan da Emrullah Feyzullah Efendi'dir.[79]

Akranlarından biriside Yusuf Ziyaeddin Ersal'dir. Ersal, Kafkas asıllı bir aileden olup 1888 yılında Düzce'de doğmuştur. İstanbul medreselerindeki tedrisatından sonra Mısır'a gitmiş, Ezher'de Muhammed Abdûh'tan ve diğer Ezher ulemasından ders almıştır. Türkiye'ye döndüğünde bir süre Düzce'de müftülük yapmış, bilahare Bulgaristan'a dönmüştür. Önce Dârü'l-mü'allimîn'de, sonra da Nüvvâb'da hocalık yapmıştır. Emrullah Feyzullah Efendi vefat edince 1941'den 1945 yılına kadar Nüvvâb'da müdür olarak görev yapmıştır. 1945 yılında müdürlük görevinden alınmış, 1948 yılında emekli oluncaya kadar Nüvvâb'da öğretmenlik yapmıştır. 1950 yılında Türkiye'ye göç etmiş ve Diyanet İşleri Başkanlığında çalışmıştır. 1961 yılında vefat etmiştir.[80] Ali Vahid Uryanî'nin, *"Cami'ul-Künûz*" adlı kitabını Türkçe'ye tercüme etmiştir. Diğer eserleri şunlardır:[81]

1- *"Şeyh Ahmedî'nin Vasiyetnâmesi'nin tenkidi"* (Diyanet İşleri Reisliği Yay., Ankara, 1956)

2- *"Vahiy ve Risalet"* (Ankara 1960)

3- *"Vel'asri sûresinin tefsiri"* (Ankara 1960)

---

[78] Ertürk-Eminoğolu, **Bulgaristan'da Türk –İslam Eğitim**…, s.34.
[79] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.44.
[80] Ertürk-Eminoğolu, **Bulgaristan'da Türk –İslam Eğitim**…, s.35. İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.45.
[81] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.45.

1.3.4. Diğer Bazı Akranları

Mustafâ Hayrî Efendi'nin diğer bazı akranları şunlardır:

1- Baş müftü Süleyman Fâik Efendi (1784-1838).

2- Süleyman Sırrı Efendi (Tokay) (1875 - 1926).

3- İsmail Ezherli (1976 - 1976).

İsmail Ezherli'nin tercüme ettiği eserler şunlardır:[82]

1- *"Hz. Ebu Bekir"*

2- *"Celaleddin es-Suyûtî'nin Tarîhü'l-Hulefâsı"* (Lütfi Doğan ile birlikte)

3- *"Muhammed aleyhisselâmın peygamberliği"*. (M.Asım Köksal ile birlikte)

1.4. ESERLERİ

1.4.1. el-Muktataf

Biz bu eseri araştırdık. Fakat baskısını kitapçı ve kütüphanelerde bulamadık. İnan ise, bu eser hakkında şu bilgileri aktarmaktadır: Fıkhın furûâtı ile ilgili bir eserdir. Sofya'daki Medresetü'n-Nüvvâb'ın matbaasında 1941 yılında basılmıştır. Müfessirimiz hayatta iken basılan bu kitap, 120 sayfadan oluşmaktadır. Eserin elimizdeki 1941 baskısının kapağında, sadece el-Muktataf adı yer almaktadır. Ancak, müellifin damadı ve talebesi olan İbrahim Tanır, bu eserin adını *el-Muktataf fi'l-Fıkh* olarak belirtmektedir.[83]

İnan eserin kaynakları hakkında şu bilgileri aktarmaktadır: eserin başında, "Mermûzât" adı altında kısaltmalar verilmiştir. "Mermûzât", aynı zamanda bu eserde yararlanılan kaynakların listesini de yansıtmaktadır. Kitabın başında verilen "Mermûzât"a göre yararlanılan kaynaklar ve eserdeki bazı kısaltmalar şu şekilde verilmiştir:

---

[82]İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.45.

[83] Hısnımansûrî, Mustafâ Hayrî, **Son Devir Osmanlı Uleması** c.1, s.8. Bkz.İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.46-47.

1- **(ا)** *el-İhtiyâr ma'a metnihi'l-Muhtâr.*

2- **(ب)** *el-Bedâyi' ma'a metnihi't-Tuhfe.*

3- **(ت)** *Tenvîrü'l-ebşâr.*

4- **(ج)** *el-Cevhertü' ale'l-Kudûrî.*

5- **(ح)** *Halebî âla'l-Munye.*

6- **(خ)** *el-Buharî.*

7- (**د)** *ed-Dürer ma'a metnihil'Ğûrer.*

8- **(در)** *Dürrü'l-Mühtâr.*

9- **(رح)** *Rahmetü'llâhi te'âlâ âleyhi.*

10- **(رض)** *Radiya'llâhu teâlâ anhü.*

11- **(ش)** *Şürünbilâli alâ'd-Dürer.*

12- **(ص)** *Sadrü'ş-şerî'a alal-vikaye.*

13- **(ط)** *Tahâvî alal-merakil-felâh.*

14- **(ع)** *Aynî alal-Buhârî.*

15- **(صلعم)** *Aleyhi's-salâtü ve's-selâm.*

16- **(ف)** *Fetâvâ-yı Hindiye.*

17- **(ق)** *Kudûrî.*

18- **(ل)** *Meydânî alâ'l-Kudûrî.*

19- **(مر)** *Merâkü'l-felâh.*

20- **(م)** *el-Müslim.*

21- **(مج)** *Mecme'ü'l-Enhür.*

22- **(مل)** *Mülteka'l-Ebhür.*

23- **(من)** *Dürrü'l-Müntekâ alâ'l-Müntekâ.*

24- **(و)** *Vikâye.*

25- **(ه)** *Hidaye.*

Müellif, bu eserde dipnot kullanmamış ancak dipnot yerine cümlelerin sonuna bir parantez açarak kitabın başındaki "Mermûzât"a gönderme yapmıştır.[84] Böylelikle yararlandığı bilgileri kendisine has bir üslupla vermiştir. Eserin ilmî bir titizlikle yazıldığı görülmektedir.[85]

1.4.2. Lügat ü't-Tıbb

İnan, müellifin böyle bir eser yazdığını, öğrencisi ve talebesi olan İbrahim Tanır'dan aktarmaktadır.[86] Ancak eser basılmış değildir.[87]

1.4.3. Mecmûatü'l-Fevâid

Arapça-Türkçe yazılmış bir eserdir. Basılı değildir.[88]

1.4.4. İlmihâl

Müellifin Müslüman çocuklar için bir ilmihâl kitabı yazmış olduğu da bildirilmektedir. Bu eser de basılmamıştır.[89]

1.4.5. el-Muktataf min Uyûni't-Tefasîr

Bu eser, tezimizde ele aldığımız tefsir kitabıdır. Arapça kaleme alınan bu eser, Muhammed Âli es-Sâbûnî tarafından tahkik edilerek, beş cilt hâlinde Şam'daki (Dımaşk) Darü'ul-Kalem ve Lübnan'daki Darü'ş-Şamiye tarafından 1996 yılında, *"el-Muktataf min Ûyuni't-Tefasîr"* adı altında neşredilmiştir.

---

[84] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.46-47.
[85] Daha geniş bilgi için bkz. İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.48.
[86] Hısnımansûrî, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.8.
[87] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.48.
[88] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.48.
[89] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.48.

Bu eserin isimlendirmesi hakkında İnan tarafından şu bilgiler aktarılmıştır: *"Elimizdeki orijinal metnin fotokopisinde, eserin adına ilişkin hiçbir kayda rastlamadık. Ancak tahkikli neşrin birinci cildinin 5. ve 6. Sayfalarında tefsire bir mukaddime yazan es-Sâbûnî, yazdığı bu iki sayfalık mukaddime yazısında müellifin, tefsirine "el-Müktataf min Ûyuni't-Tefasîr" adını koyduğunu belirtmesine rağmen, aynı cildin hemen akâbinde 7 ve 8. Sayfalarda müellifin tercüme-i hâlini yazan İbrahim Tanır ise, tefsirin adını "el-Muktataf fi't-tefsîr" şeklinde vermektedir."*[90]

Bizim tezimiz, *"el-Muktataf min ûyuni't-tefasîr"*in tahkikli ve matbû' olan nüshâsı üzerinde yapılmıştır. Bundan dolayı Tez isimlendirilirken, matbû' eserde verilen isim tercih edilmiştir. Eserden alıntı yapılığında yine matbû' nüshâya göre cilt ve sayfa numarası referans verilmiştir. Bu arada el yazması nüshânın prototipininde İnan'ın yaptığı araştırmaya dayanılarak verilmesi ihmal edilmemiştir. Buradaki amaç, müellifin rivâyet ettiği hadislerin ve naklettiği bilgilerin güvenilirliğinde bir şüpheye mahalin bırakılmamasıdır; zira İnan'ın aktardığına göre, kendisi tarafından el yazması nüshada bu bilgilerin kaynakları tek tek zikredilmiştir. Tahkikli baskıda ise bunlara yer verilmemiştir.

1.5. YAZMA SÜRECİ HAKKINDA

Eserin telifi konusunda İnan, şunları ifade etmiştir: Mustafâ Hayrî Efendi'nin Nüvvâb'da daha çok fıkıhçı tarafı ile bilindiği daha önce belirtilmişti. 1939 yılında Sofya'daki Darü'l-iftâ'ya atandığında da burada fetva işleri ile meşgul olmuştu. Bulgaristan'da Krallık döneminde Müslümanlar birçok muamelelerini baş müftülükte görüyor ve bazı kazâî yargılarını burada yapıyordu. Bu sebeple Mustafâ Hayrî Efendi gibi fıkıh ilmini iyi bilen bir kişiye şiddetle ihtiyaç duyulmaktaydı. Ne var ki 1944'teki rejim değişikliğinden sonra şartlar değişiyordu. Giderek baş müftülük eski işlevinden uzak tutuluyor,Yargısal yetkisi elinden alınıyordu. Mustafâ Hayrî Efendi'yi fıkıhtan tefsire yönelten amillerden biri de bu olsa gerektir. Müfessirimiz bu tefsirini Sofya'da 1964 yılında tamamlamıştı.[91] Tefsirin son sayfalarında şu ifadeler bulunur:

---

[90] Hısnımansûrî, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.8. İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.48.
[91] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.50.

الحمد لله علي التمام والصلاة والسلام علي أفضل الرسل الكرام بعون الله العزيز الجليل وعليه الإعتماد والتعويل إنه قريب قدير مجيب وما توفيقي إلاّ بالله عليه توكلت وإليه أنيب قد إنتهي تحرير هذا المقتطف بفضله عز وجل في بلدة صوفيا من بلاد بلغاريا في اليوم الثاني من شهر ذي الحجة الشريفة لسنة ثلاث وثمنانين و ثلاثمأة وألف من هجرة من له العز والشرف.

وأنا الفقير المحتاج إلي عفوه ولطفه الكثير المصطفي الحصن المنصوري[92]

"*Eserin tamamlanmasından dolayı Allah'a hamd ederim. Salât ve selâm resullerin en faziletlisi olanadır. Azîz ve Celîl olan Allah'ın yardımıyla. Dönüş ve itimat Ona'dır. Şüphesiz O, karîb, kadîr ve mucîb'tir. Muvafakiyetim ancak Allah'tandır. O'na tevekkül ettim ve O'na yöneldim. Bu derlemenin (Müktataf) yazımı, yüce Allah'ın fazlı ile Bulgaristan'ın Sofya şehrinde Hicrî 1383 yılında, zilhicce ayının ikinci gününde tamamlanmıştır."*

"Ben Rabb'inin affına ve lutfuna muhtaç, el-Mustafâ el-Hısn-ı mansûrî

Bu ifadelerde eserin, Miladî tarihle; 15 Nisan, 1964, Çarşamba günü tamamlandığı anlaşılmaktadır. Ancak müfessirimiz, eserini Sofya'da yayınlama imkânı bulamamıştır. 1965 yılında serbest göçmen olarak Türkiye'ye döndüğünde de eserini yayınlayamadan vefat etmiştir. Yakınlarına, eserinin yayınlanmasını vasiyet etmiştir. Eser 80'li yılların başında müsvedde hâlinde Şerif Bucak Bey tarafından Suûdî Arabistan'a götürülmüş ve Muhammed Âlî es-Sâbûnî'ye teslim edilmiştir. es-Sâbûnî, eseri tahkik etmiş ve nihâyet 1996 yılında Dımaşk-Lübnan'da baskısını yaptırmıştır. İnan, Sâbûnî'nin yapmış olduğu tahkik hakkında şöyle demektedir: "Bizce Sâbûnî'nin yapmış olduğu çalışma, yeterli değildir. Bu nedenle, eser üzerinde yeniden yapılacak bir çalışma ile Mustafâ Hayrî Efendi'nin asıl kişiliği ve asıl eseri ortaya çıkarılabilir. Mustafâ Hayrî, 1965 muhaceretinde Türkiye'ye döndüğünde, Bulgar yetkililer, eserin yurda girişinde bazı zorluklar çıkarmıştır.. Şerif Bucak, müellifin bir Bulgar milletvekilinden yardım alarak eserini beraberinde İstanbul'a getirdiğini İnan'a şifahî olarak aktarmıştır. Eseri Sâbûnî'ye teslim ettiğini söyleyen

[92] Hısnımansûrî, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.5, s.594. Daha geniş bilgi için bkz.,İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.50-51-60.

Şerif Bucak, Sâbûnî'den hâlâ eserin orijinal el yazmasını teslim etmesini beklediklerini İnan'a ifade etmiştir.[93]

1.5.1 Orijinal El Yazması Fotokopisinin Şekli

Biz eserin orijinal nüshâsını elde etme imkanı bulamadığımızdan dolayı İnan'ın el yazması nüshâ hakkında verdiği bilgileri aktarmayı uygun bulduk. İnan, el yazması nüshânın fotokopisi hakkında şu bilgileri aktarmaktadır: Eser, Fatiha sûresinden başlanarak, Nâs sûresine kadar yazılmış klasik Fatiha-Nâs türü bir tefsirdir. Eserin başında numaralandırılmamış bir sayfada rumuzlar (kısaltmalar) yer almaktadır. Birinci sayfa Fatiha sûresi ile başlamaktadır. Müellifin zaman zaman metin üzerine rakamlar yazarak dipnotlandırma sistemi kullandığı anlaşılmaktadır. Ancak bu dipnotlar bazen sayfa kenarlarında bazen de sayfaların içinde yer almaktadır. Mesela; birinci sayfada Besmele'nin üzerine '1' rakamı konulmuş; ikinci sayfada bu dipnotun izahatına yer verilmiştir. Dolayısıyla birinci sayfanın devamı ikinci sayfada değil, üçüncü sayfadadır. Son sayfada '2923' rakamı yer almaktadır. Buna göre ilk bakışta eserin 2923 sayfadan oluştuğu göze çarpmaktadır.

İnan şöyle devam etmektedir: Müellifin eserini defterlere yazdığı, tefsir edip geçtiği bazı âyetler hakkında sonradan ilaveler yaptığı anlaşılmaktadır. Yazmanın numaralandırma sisteminde bazı hataların olduğu anlaşılmaktadır. Mesela, 986 rakamı yazılmış üç tane sayfa bulunmaktadır. Bu yanlışlığın; 986[a], 986[b] ve 986[c] şeklinde tashih edilmesi daha sağlıklı olacaktır.[94] Yine 2584. sayfa üç defa tekrar etmiştir. Bununda 2584[a], 2584[b] ve 2584[c] şeklinde numaralandırılmasının da doğru olduğuna inanıyoruz.[95] Müellifin, yanlışta olsa kendi numaralandırma sistemine dokunulmadan muhafazası hem tahkik etiğine daha uygun olacaktır. Böylece eserin kendi içindeki referans sistemi bozulmamış olur; zira Müellif, bazen ele aldığı kelime veya kavramla ilgili olarak, mevcut numaralandırma sistemine göre eserinin diğer sayfalarını referans vermiştir. Dolayısıyla eserin numaralandırma sisteminin aynen muhafaza edilmesi gerektiğine inanıyoruz. Fotokopide, iki sayfa yan yana bir kâğıda çekilmiştir. Tefsir, müellifin kendi el yazısı ile okunaklı bir

[94] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.60.
[95] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s. 60.

biçimde yazılmıştır. Zaman zaman hızlı zaman zaman da yavaş yazdığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla eserin tümü kolayca okunabilecek nitelikte değildir.[96]

İnan'ın aktardığı bilgilere göre: mellifin, kullandığı rumuzlar (kısaltmalar) ve karşılıkları şunlardır:

1- **(س)** Ebû's-Sü'ûd.

2- **(ا)** Envârü't-Tenzîl lil-Kâdî Beydâvî.

3- **(ت)** Tefsîru Reşîd Rıdâ.

4- (ر) Rûhü'l-Meânî lil-Alûsî.

5- **(خ)** Sahîhül'-Buhârî.

6- **(م)** Sahîhu Müslim.

7- (**مب)** Medârikü't-tenzîl li Hâfızüddin en-Nesefî.

8- **(مم)** Misbâhü'l-Munîr.

9- **(ف)** Fahreddîn er-Râzî fî Tefsîrihi'l-Kebîr.

10- **(ل)** Lubâb fî Me'ânî't-Tenzîl li'l-Hâzîn.

11- **(غ)** Gazâlî.

12- **(تم)** Tenvîrü'l-mîkyas min tefsîri İbn Abbâs.

13- **(حق)** Ahkâmü'l- Kur'ân.

14- **(اد)** Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn.

15- **(قد)** Kur'ân Dili.

16- **(ب)** Rûhü'l-Beyân li İsmâil Hakkı el-Aydosî el-Bursevî.

17- **(مج)** Mecma'u Düreri'l-Müsaffâ Mine'l-Hadîs.

[96] Daha geniş bilgi için bkz. İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s. 60-61.

18- **(ك)** Kullîyâtu Ebi'l-Bekâ.

19- **(حم)** Ahmed ibn Hanbel.

20- **(فت)** Fethurramân li Şeyhi'l-İslâm Zekeriyya el-Ensârî eş-Şâfi'î.

21- **(مف)** Mufredâtü'l-Kur'ân li'r-Râğıb el-İsfehânî.

22- **(ج)** Celâleyn.

23- **(ط)** Tahtâvî.

24- **(ر)** Redü'l-Mühtâr.

25- **(لغ)** Lügat u Müncid.

26- **(رح)** Rahimehüllâh.

27- **(ض)** Radiyallâhü Teâlâ.

28- **(ص)** Muhtârü's-Sıhâh.

28- **(مش)** Meşârikü'l-Envâr.

İnan tarafından Aktarıldığına göre Müfessirimiz, birçok cümlenin sonuna bir parantez açarak, yukarıdaki rumûzlardan birini yazmış; böylece çeşitli kaynaklardan aldığı bilgilerin adreslerini belirtmiştir. Her ne kadar bugünkü dipnotlandırma sistemindeki gibi sayfa numarasına varıncaya kadar tam adres belirtmemiş ise de, verilen bilgilerin hangi eserden alındığını belirtmiştir.

Müellif, zaman zaman bazı eserlerin cilt ve sayfa numaralarını, kendine has bir üslûpla belirtmiştir. Ancak referans gösterdiği kaynağın baskı tarihine ilişkin herhangi bir bilgi vermemiştir. Bu durum, kitabını yazdığı dönemde, modern dipnot sisteminin henüz oluşmadığına bağlanabilir. Rumûz sayfası, aynı zamanda tefsirin ana kaynakları hakkında da bilgi vermektedir. Ne var ki müellifin, bazen rumuz sayfasında yer vermediği başka kaynaklardan da yararlandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca

rumuz bölümünde göstermediği hâlde, metin içinde, "Sallâllâhu aleyhi ve selem" anlamına gelen (صلعم) rumuzunu kullandığı görülmektedir.[97]

Müellifin zaman zaman Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın tefsirinden alıntı yaptığını aktaran İnan, bu alıntıları Osmanlıca Türkçesi ile yazmış olduğunu söylemekte ve şöyle devam etmektedir: Bu itibarla yazmanın birkaç yerinde Osmanlıca pasajlar da yer almaktadır. Mesela, 2007 sayfaya ait dipnotta uzun Osmanlıca bir pasaj yer almaktadır. Bu Osmanlıca pasajın sonuna derç edilen (قد) rumûzunun Kur'ân Dili anlamına geldiğini ve bununda Elmalılı tefsiri olduğunu rumûz sayfasından anlamaktayız. Yine 330 sayfada Elmalılı'dan aldığı anlaşılan bazı ifadelerin Osmanlıca olarak aktarıldığı görülmektedir. 330. sayfanın başındaki 1. dipnottan anlaşıldığı üzere Elmalılı'dan aldığı her bilgiyi Osmanlıca olarak aktarmadığı, müellifin bazen bu ifadeleri Arapçaya çevirerek aktardığı anlaşılmaktadır.[98]

İnan, müellifin referans sistemini kullandığını belirtmekte ve şöyle devam etmektedir: Âli İmrân sûresinin başında yer alan (الم) âyetinden sonra "11. Sayfada geçti" denilerek, Bakara sûresinin bulunduğu sayfa refere edilmiştir. Böylece Bakara sûresinin başında yer alan âyetin bu kısmı ikinci kez tefsir edilerek lüzumsuz tekrara düşülmediği ve kendi içinde bilimsel araştırma sistematiğine sahip bir eser niteliğinde olduğu anlaşılmaktadır.[99]

Eserin orijinalinde, bazı yerlerde küçük yazım hatalarının bulunduğunu bildiren İnan, hata yerlerini şu şekilde açıklamaktadır: Mesela müellifin kendi numaralandırması ile 3. sayfanın son satırının bir üstündeki satırda geçen "طول" bir harf eksik olarak "طو" şeklinde yazılmıştır. Yine, 2903. sayfada Kâfirûn sûresinin 5. âyetinde geçen "عابدون" kelimesi, yanlışlıkla "عابدين" şeklinde yazılmıştır. [100] Bu tür örneklerin çoğaltılabileceğini söyleyen İnan, bu tür hataların hem müsvedde nüshası olmasına hem de eserin hacim olarak büyük olmasına bağlamaktadır.

[97] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ…,** s.62-63.
[98] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ…,** s. 62-63.
[99] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ…,** s. 62-63.
[100] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ…,** s.67.

İnan'ın orijinal nüsha hakkında detaylı bir inceleme yaptığı görülmektedir. Yukarıda belirtildiği üzere eserin orijinal nüshası elde edilemediğinden dolayı el yazması nüsha hakkındaki bilgiler İnan'ın aktardığı bilgiler ile iktifa edilmiştir.

1.6. ESER ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

1.6.1. Sâbûnî'nin Tahkiki

Günümüze kadar "*el-Muktataf min Uyûni' t-Tefâsîr*" üzerine yapılan çalışmalardan birisi, Muhammed Ali es-Sâbûnî tarafından bu eserin 1996 yılında tamamlanmış olan tahkikidir. Bu tahkik, beş cilt halinde toplanmış ve Lübnan'da "el-Muḳtetaf min Ûyûni't-Tefâsîr" adıyla yayınlanmıştır. (I-V, Dımaşk-Beyrut 1996). Bundan başka üzerine herhangi bir şerh veya haşiye yapılmamıştır. Sâbûnî tarafından tefsirin başında iki sayfalık bir mukaddime yazılmıştır. Mukaddimede eserin Sâbûnî'nin eline nasıl ulaşıldığı belirtilmiştir. Mukaddimede belirtildiğine göre Sâbûnî'ye, o esnada Ümmül Kurâ Üniversitesi'nde araştırmacılık görevi verilmiştir. Eser kendisine müellifin bir akrabası tarafından ulaştırılmış ve Müellif tarafından böyle bir eser telif edildiğini ve baskısı yapılmadan müellifin vefat ettiği aktarılmıştır.

Sâbûnî, bu eseri araştırdığını ve gerçekten bir servet mahiyetinde olduğunu belirtmiştir. Müellifin eseri teklif ederken büyük cefalar çektiğini ve te'lif'in uzun yıllar devam ettiğini belirtmiştir. Bu eserin zor bir zamanda, maddi alemin mana alemine galebe çaldığı bir esnada teklif edildiğini aktaran Sabûnî, müellifin eserini, tefsirin ana kaynakları olan kitaplardan aktardığını ve adına layık bir kitap olduğunu belirtmiştir. Sâbûnî, tahkikinde eserde zikredilen âyetlerin rakamlarını, geçtiği sûreleri dipnotta vermiş,[101]tefsirde aktarılan hadisleri tahriç etmiştir.[102]

Sâbûnî, bazı yerlerde eserde geçen konulara ilave olarak ek bilgilere de yer vermiştir.[103] Bazen Sâbûnî, eserde geçen bilgilerin kaynaklarını zikretmiştir.[104] Bazen de müellifin beyan etmediği mensûh ayetlere dikkat çekmiştir.[105] Eserde veya

[101] Hısnımansûrî, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.10-15 vd.
[102] Hısnımansûrî, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.9-14-21 vd.
[103] Hısnımansûrî, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.9-113 vd.
[104] Hısnımansûrî, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.15-263 vd.
[105] Hısnımansûrî, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.256.

ayette zikredilen beyânî konulara yeri geldiğinde değinmiştir.[106] İhtiyaç gördüğü yerlerde lügat kitaplarından yararlanarak kelime tahlili yapmıştır.[107]

Sâbûnî, tahkikinde çok çaba sarf etmiş olmasına rağmen bazen tahkik etiğine uymayan faaliyetlerde bulunduğu da saptanmıştır, zira eserin tanıtılması ve yeniden tahkik edilmesi için çok çaba sarf etmiş olan İnan, Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin tahkiki hakkında şöyle diyor: "Ancak Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin tahkiki maalesef tefsirin orijinalini yansıtmaktan çok uzaktır. Biz, *"Adıyaman'lı Mustafâ Hayrî Efendi ve Tefsiri:'el-Muktataf fi't-Tefsîr"* adlı kitabımızda, es-Sâbûnî'nin tahkikinin tahkik denilmeyi hak etmediğini ispat etmeye kâfi gelecek kadar hatalarını ortaya koyarak, (Sâbûnî'nin bu tahkikte müellif nüshasına sadık bir şekilde gerçekleştirmemiş, eksiltmeler ve ilâveler şeklinde pek çok tasarrufta bulunmuştur.) eserin hâlâ tahkik edilmeyi beklediğini belirttik. Ayrıca anılan tefsirin 3000 küsür sayfalık yazma halini dijital ortama kaydederek CD'lerini, başta Diyanet İşleri Başkanlığı, İSAM ve IRCICA gibi kurumlara göndererek eserin Orijinalinin, emin ellerde muhafaza edilmesini sağlamayı hedefledik."[108]

1.6.2. Ahmet İnan'ın Adıyamanlı Mustafâ Hayrî Efendi ve Tefsiri el-Muktataf fi't-Tefsîr adlı kitabı

Kitabın kapak kısmında, eserin te'lif amacı şu şekilde açıklanmıştır: *"Bu kitap, müellifin hayatını konu almakla birlikte es-Sâbûnî'nin eser üzerinde yaptığı tahrifatları sergileyerek, müellifin, 'el-Muktataf fi't-Tefsîr' adlı bu kıymetli eserinin ciddi bir tahkikinin yapılması gerektiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır."* Kitap, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Toplam 238 sayfadır.

Giriş bölümünde, yapılmış olan araştırmanın problemleri, yöntemi, amaç ve değer yargıları açıklanmıştır. Ayrıca Mustafâ Hayrî'nin yaşadığı döneme, genel bir bakış açısıyla bakılmış ve o dönemin sosyal, siyasî, ilim ve fikir hayatı ayrıntılı bir şekilde aktarılmıştır.

---

[106] Hısnımansûrî, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.50 vd.
[107] Hısnımansûrî, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.10-510 vd.
[108] İnan, Ahmet "Büyük Müfessir Mustafâ Hayrî Efendi", **Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması**. (2014).

Kitabın birinci bölümünde, müellifin nesebi, hayatı ilmî kişiliği vs. gibi bilgilere yer verilmiştir. Kitabın ikinci bölümde, müellifin eserini yazma süreci, eserin muhtevası ve şekli hakkında bilgi verilmiştir.

Kitabın son kısmı, Sâbûnî'in yaptığı tahkikin tenkidine ayrılmıştır. Bu bölümde, Sâbûnî'ye, İnan tarafından ağır eleştiriler yapılmıştır. Tahkikli ve orijinal nüshalar arasında karşılaştırmalar yapılmış ve tahkikte, orijinal nüshâ üzerinde yapılan değişiklikler (İnan'ın tabiriyle: tahrifatlar), bir çok örnekle desteklenerek ortaya konulmuştur.

İnan'ın, kitabında Mustafâ Hayrî'nin hayatına geniş bir şekilde yer verilmiştir. Tezimizde, müellifin hayatı, eserleri ve eserin orijinal fotokopisi hakkındaki bilgiler aktarılırken, İnan'ın bu kitabından faydalanılmıştır.

Tezimiz ve İnan'ın kitabı, Mustafâ Hocanın hayatı ve ilmî kişiliği konusunda çakışmaktadır. Bu yüzden Hocayla ilgili konuya bu çalışmada kısaca değinilmiş tafsili İnan'a havale edilmiştir. Tezdeki temel amaç, Hocanın tefsirdeki metodunun, tefsir alanındaki yetkinliğinin ve telif etmiş olduğu bu tefsirin içeriğinin ortaya koyulmasıdır. Bu yönüyle bu tez, İnan'ın kitabından tamamen ayrışmaktadır; zira İnan, Sâbûnî'nin, Hocanın tefsirini tahrif etmiş olduğunu ileri sürerek, tefsirin bu haliyle ele alınmasına karşı çıkmıştır. Biz deki kanaat ise, ma la yüdrekü küllühü la yütrekü küllühü kaidesine istinaden, böyle bir çalışmanın faydasının olacağıdır.

İKİNCİ BÖLÜM

EL-MUKTATAF MİN UYÛN'İ T-TEFÂSÎR'İN MUHTEVASI VE METODOLOJİK AÇIDAN TAHLİLİ

2.1. ESERİN MUHTEVASI

Mustafâ Hayrî Efendi, te'lif etmiş olduğu "*el-Muktataf min Uyûni' t-Tefâsîr*"inde, açısından klasik rivâyet-dirâyet sentezli tefsir yöntemini kullanmıştır. Müellif, âyetleri tefsir ederken çoğu zaman, başka âyetlerden delil getirerek,[109] bazen hadîsle destekleyerek,[110] bazen de tabiûn görüşlerinden yararlanarak[111] tefsir etme metodunu sıkça kullanmıştır; zira âyetleri tefsir etmenin en doğru yolu rivâyettir. Yukarıda da belirttiğimiz üzere müellif,birçok yerde başka tefsir kaynaklarından da nakillerde bulunmuştur.[112]

Müfessir, bu eserinde sâde bir üslûp kullanmış, konuları fazla ihtilaflara dalmadan ve akıcı bir şekilde aktarmıştır. Müellif, klasik tefsir kitaplarında ki rivâyet ve dirâyet metodlarını başarıyla uygulamıştır. Bazı yerlerde, âyeti tefsir etmeye başlamadan önce mukaddime yapar sonra tefsire geçer.[113] Sûrelerin başında sûre isminde ihtilaf varsa veya müteaddid isimleri varsa bunları serdetmiş,[114] Mekkî veya Medenî olduklarını açıklamıştır.[115] Müellif, Rivâyet metodunu uygularken naklettiği rivâyetlerin hemen hepsinde, isnadı hazfederek;[116] genellikle ilk râvîyi; mesela:

---

[109] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.53-62 vd..
[110] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.56-66-69 vd..
[111] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.56121 vd..
[112] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.42-94-103 vd..
[113] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.49 vd..
[114] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.13 vd..
[115] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.13 vd..
[116] Ancak yukarıda da belirttiğimiz üzere her ne kadar eserin tahkikli ve matbû' nüshâsına yansıtılmamışsada Müfessir, kendi el yazmasında naklettiği bilgilerin kaynaklarını kendisine has bir üslupla belirtmiştir. Dolayısıyla Müellif, rastgele bilgiler toplamamıştır. Nerdeyse günümüz

"روي عن ابي هريرة..."[117] diye zikretmiştir. Bazen ilk râvîyi de hazfetmiş ve "روي "[118] veya " و في الحديث الشريف... "[119] diyerek direkt olarak hadisin metnini zikretmiştir. Bazı yerlerde de kitabın sahibinin ismini beyan etmiştir; Mesela: " روي مسلم في صحيحه..."[120] gibi. Yukarıda belirttiğimiz gibi müellif,bu Rivâyetlerin kaynağını rumûzlarla el yazması nüshâsında belirtmiştir.

Mustafâ Hayrî Efendi, bir taraftan nahvî tahlillere[121] ve kelimelerin iştikakına yer verirken diğer bir taraftan da şiirden[122] deliller getirmek sûretiyle Arap dilindeki bir takım inceliklere işaret etmeyi ihmal etmememiştir. Anlamı belirlemede önemli bir fonksiyonu olan sebeb-i nüzûl rivâyetlerini aktarmıştır.[123] Âyetlerde geçen kıssaları bazen ayrı başlıklar vererek ayrıntılı bir şekilde beyan etmiştir. Hz. Musa ve bakara kıssasında olduğu gibi.[124] İ'tikadî konulardaki Âyetleri izah ederken Ehl-i Sünnet görüşleri doğrultusunda hareket etmiştir.[125] Bazı yerlerde diğer İ'tikadî mezheplere değinir ve görüşlerini reddetmiştir.[126] Ahkâm âyetlerini izah ederken fıkhî konuları açıklamış, Hanefî mezhebine taraftarlık etmiş ve mezhep farklılıklarına vurgu yapmıştır.[127]

Tefsirin diğer özellikleri şöyle sıralanabilir:

1- Kırâat farklılıklarını zikrederek âyetin farklı anlamlarını izah etmiştir.[128]

2- Aktüel konulara değinmiştir.[129]

---

dipnotlandırma sistemini kullanmış diyebiliriz. Bu da tefsirinin güvenilirliğinin kanıtı olmaktadır. Sabûnî'nin, bu sistemi tahkikli nüshâya yansıtmaması eserin güvenilirliğine halel getirmemektedir.

[117] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.14 vd..
[118] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.66 vd..
[119] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.400 vd..
[120] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.56 vd..
[121] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.113, V/21 vd..
[122] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.50-422 vd..
[123] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.118-128-142- vd..
[124] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.105..
[125] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.59-529 vd..
[126] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.59-488-458-529 vd..
[127] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.116 vd..
[128] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.202 vd..

3- Tıbbi konulara girmiştir.[130]

4- Sual ve cevap yöntemini kullanmıştır.[131]

5- Darb-ı Meselleri açıklamıştır.[132]

6- Bazı yerlerde Luğavî ve istilahî anlamları vermiştir.[133]

7- Anlam genişlemesine değinmiştir.[134]

8- Âyetlerdeki Bed'i, Beyan ve Ma'ânî ilimlerinin inceliklerini aktarmıştır.[135]

9- Üslûptaki hikmetleri açıklamıştır.[136]

10- Hurûf-i Mükattâ'daki ihtilafı zikretmiştir. [137]

11- Hurûf-i mükattâ'daki hikmetlerden bahsetmiştir.[138]

12- Kevnî âyetler hakkında astronomik açıklamalar yapmıştır.[139]

13- İlmî tefsir yöntemiyle izahta bulunmuştur.[140]

14- Bazı yerlerde bir konuda ilişkin birden fazla görüşü beyan edip, tercihte bulunmuştur.[141]

15- Bazen müstakil bir başlık altında Âyetin konusunu uzunca tavdih etmiştir.[142]

16- Nasih ve mensuh âyetleri beyan etmiştir.[143]

---

[129] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.61 vd..
[130] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.57 vd..
[131] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.64 vd..
[132] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.57 vd..
[133] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.59 vd..
[134] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.143-152 vd..
[135] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.36-53-115-146-151 vd..
[136] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.139 vd..
[137] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.25.
[138] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.25-26.
[139] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.46-562 vd..
[140] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.547 vd..
[141] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.115 vd..
[142] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.598 vd..

2.2. ESERDE YARARLANILAN KAYNAKLAR

Aslında eseri incelendiğimizde, müellifin yararlandığı kaynaklar hakkında önemli miktarda bilgi sahibi olmaktayız. Fakat tahkikli nüshâda, Sâbûnî, birçok yerde değişiklik yaptığı için eserin kaynaklarını, İnan'a dayanarak orijinal nüshâdan aktarmak daha isabetli olacaktır. İnan, Eserin rumuz sayfasında 27 adet eserin zikredildiğini aktarmaktadır.[144] Müellif, kaynakları zikrederken kısaltmalara gitmiştir. Biz eser ve müelliflerini tam olarak belirteceğiz. İnan, eserleri şu şekilde aktarmaktadır:

2.2.1. Tefsir Kitapları

1- Muhammed Ebü's-Suûd, *"İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm"*

2- Kâdî Beydâvî, *"Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vîl"*.

3- Cemâleddîn-i Efgānî, Muhammed Abduh, Reşîd Rızâ, *"Tefsîrü'l-Menâr"*.

4- Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd el-Âlûsî, *"Rûhü'l-Meânî"*.

5- Ebü'l-Berekât En-Nesefî, *"Medârikü't-Tenzîl ve Hakāiku't-Te'vîl"*.

6- Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed er-Râzî, *"Mefâtîĥu'l-Ġayb"*. (*"et-Tefsîrü'l-Kebîr"* diye de bilinir.)

7- Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî el-Hâzin el-Bağdâdî, *"Lübâbü't-Te'vîl fî Maâni't-Tenzîl"*. Daha çok *"Tefsîrü'l-Hâzin"* diye anılır.

8- *"Tenvîrü'l-Mikyâs min Tefsîri İbni Abbâs"*.[145] Tefsirinde genelde titiz davranan müellif, bu kitabın yazarını ve hemen ilerde zikredeceğimiz diğer bazı

---

[143] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.138.
[144] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ…,** s.64.
[145] Yazarı belirtilmemiş olan bu eser, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed el-Fîrûzâbâdî'ye aittir. İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.64. Bazı eserlerin müellif isminin ve bazı müelliflerin de eser isimlerinin belirtilmemiş olması, eserde zikredilen kaynakları tespit etmede zorluklara yol açmaktadır.. Bu yöntem, Müellifin âdet-i ekserisi olmasada, belirtmiş olduğu kaynağın güvenirliği açısından büyük önem arz etmektedir.

kitapların yazarlarını belirtmemektedir. Bunu belirtmesi gerekirdi; zira kaynak belirtmek, naklin güvenirliğine delil olmaktadır.

9- *"Ahkâmü'l-Kur'ân"*, yazar adı belirtilmemiştir.[146]

10- Muhammed Hamdi Yazır, *"Hak Dini Kur'ân Dili"*.

11- İsmail Hakkı Aydosi[147] Bursevî, *"Rûhü'l-Beyân"*.

12- Şeyhü'l-İslâm Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekeriyyâ el-Ensârî el-Hazrecî, *"Fetĥü'r-Raĥmân bi-Keşfi mâ Yeltebisü fi'l-Ḳur'ân"*.

13- Celâleddin el-Mahallî ve Celâleddin es-Süyûtî, *"Celâleyn Tefsiri"*.

2.2.2. Hadis Kitapları

1- Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *"el-Câmiu's-Śaĥîĥ"*.

2- Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, , *"el-Câmiu's-Sahîh"*.

3- *"Mecma'u-Dureri'l-Musaffâ mine'l-Hadis"*. Yazarı belirtilmemiştir. Yaptığımız araştırmalara rağmen tarafımızdan kime ait olduğu tespit edilememiştir.

4- Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *"el-Müsned"*.

5- *"Meşâriku'l-Envâr alâ Sıhâhi'l-Âsâr"*. Müellifi zikredilmeyen bu eser Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî'ye aittir.[148]

---

[146] Müellif, burada yine eserin sahibini belirtmemiştir. Bu isimde birkaç yazarın eserleri vardır. Hangisi olduğunu tespit etmek biraz zordur.

[147] Anadolu'da yetişen büyük velîlerden. Babası Mustafâ Efendi, aslen İstanbulludur. Mustafâ Efendi, 1650 (H.1061) senesinde İstanbul Esir Hanında çıkan büyük bir yangında evi ve eşyâsı yandığından maddî sıkıntıya düştü. İstanbul'u terk ederek Trakya'da bulunan Aydos kasabasına yerleşti. İsmâil Hakkı Bursevî, 1652 (H.1063) senesinde Pazartesi günü Aydos'ta doğdu. Bundan dolayı İsmâil Hakkı, bazı kaynaklarda buraya nisbeten Aydosî diye anılır. Aydos günümüzde Bulgaristan'ın toprak sınırları içinde bulunmaktadır.

[148] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.64

2.2.3. Fıkıh Kitapları

1- Ahmed Râfi‘et-Tahtâvî. Hangi eseri olduğunu tespit edilememiştir.

2- Muhammed Emîn el-Hüseynî ed-Dımaşkî, *“Reddü’l-Muhtâr ale’d-Düreri’l-Muhtâr”*.[149]

2.2.4. Lügat ve Istılâh Kitapları

1- *“el-Misbâhu’l-Münîr mine’l-Luğa”*, Yazarı belirtilmeyen bu eser, Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî’ye aittir.

2- Ebu'l-Bekâ, el-Kefevî Eyyub Musa, *“Kulliyâtu Ebî’l-Bekâ”*.

3- Ebü’l-Kāsım Hüseyn el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *“el-Müfredât Fî Garîbi’l-Ḳur’ân”*.

4- Luvîs Ma‘lûf el-Yesûî, *“el-Müncid”*.

5- İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, “*Muhtârü’s-Sıhâh”*.[150]

2.2.5. Müellifin Yararlandığı Diğer Eserler

1- Hüccetü’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî.[151]

2- *“Edebü’d-Dîn ve’d-Dünya [Edebü’d-Dünya Ve’d-Dîn]”*.[152]

İnan’ın aktardığına göre müellif, rumuz bölümünde kaydettiği eserlerin yanında başka eserlerden de yararlanmıştır; zira el yazmanın muhte’lif sayfalarında, rumuzda gösterilmeyen bazı referanslarada rastlamak mümkündür.[153]

---

[149] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.64

[150] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.64

[151] İnan’ın aktardığına göre Müellif, rumuz sayfasında “ع” simgesinin karşısına Gazâlî’nin adını yazmış; ancak Gazâlî’nin hangi eseri olduğunu belirtmemiştir. Gazâlî’nin en meşhur eseri olan İhyâ’yı kastetmiş olmasının muhtemel olduğunu belirtmiştir. İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.65.

[152] Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî’ye aittir. İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.64.

[153] İnan, **Adıyamanlı Mustafâ**…, s.65.

2.3. RiVÂYET AÇISINDAN el-MUKTATAF MİN UYÛNİ'T-TEFÂSÎR

Sözün olduğu yerde açıklama ve yorumlama ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Bu ihtiyaç, Kur'ân'dan önceki Tevrat ve İncil gibi kutsal metinler için de söz konusudur. Bu ilâhî kitapların sonuncusu olan Kur'ân da tabiatıyla böyle bir faaliyete ihtiyaç duymaktadır. Onun tefsîr faaliyeti de, Hz. Peygamber'le başlamıştır; çünkü Kur'ân ona vahyedilmiş ve Yüce Allah, *"Ey Peygamber! Sana Rabbinden gönderileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan O'nun yüklediği elçilik görevini (insanlara) ulaştırmamış olursun"*;[154] "*Sana Kur'ân'ı gönderdik ki insanlara indirileni onlara açıklayasın"*[155] âyetlerinde de belirtildiği üzere, Hz. Peygamber'e Kur'ân'ı tefsîr etme görevini vermiştir. Bu sebeple nübüvvet tarihi boyunca Hz. Peygamber, bir taraftan kendisine vahyedilen Kur'ân bölümlerini muhataplarına okumuş ve tebliğ etmiş; diğer taraftan da manası anlaşılmayan hususları açıklamıştır

Hz. Peygamber'den (s.a.s) sonra bu vazifeyi, ondan bizzat ders alan Sahâbe üstlenmiştir. Bu görevi onlardan sonra Tâbiûn nesli östlenmiş, onlanrdan da Tebeu't-tâbiîn'e intikal etmiştir. Daha sonrada bu görev diğer ulemâ vasıtasıyla günümüze kadar devam etmiştir. Bu tefsir geleneği bir görüşe göre, önceleri sadece rivâyet metoduyla yapılmış, daha sonra rivâyet-dirâyet ve sâde dirâyet metodlarıyla devam etmiştir.

Rivâyet Tefsiri: Rivâyet tefsirlerine me'sur veya naklî tefsir de denilir. Seleften nakledilmiş eserlere dayanan tefsirdir. Diğer bir deyimle, rivâyet tefsiri; bazı âyetleri beyan ve tafsil etmek için, yine Kur'ân'daki başka âyetlerle, Hz. Peygamber'in ve sahabenin Sözleri ile açıklanışı şekline denir. Hatta bazıları buna tabiûnun sözlerini de ilave ederler.[156]

Mustafâ Hayrî Efendi, âyetleri tefsir ederken öncelikle Kur'ân'ın kendisine, daha sonra; Hz.Peygamber'in sözlerine, sahabi ve tabiûn kavillerine müracaat etmistir.

[154] Mâide, 5/67.
[155] Nahl, 16/44.
[156] Cerrahoğlu, İsmail, **Tefsir Usulü**, TDV.Yay., Ankara, 2004, s.228.

2.3.1. Kur'ân'ı Kur'ân İle Tefsiri

Kur'ân'ı en güzel tefsir eden yine Kur'ân'ın kendisidir. Dolayısıyla Kur'ân'ın âyetleri yerine göre birbirlerini tamamlayan, yerine göre birbirlerini açıklayan bir bütünlük oluştururlar.[157] Çünkü bir yerde umumî olarak kullanılan bir ifade diğer bir yerde tahsis edilmiş, bir yerde mutlak olan bir husus başka bir yerde takyid edilmiş, bir yerde kapalı olan bir ifade başka bir yerde teybin edilmiştir. Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri hem Peygamber (a.s) tarafından, hem de âlimler tarafından önemi vurgulanmıştır.[158]

İbn-i Teymiye'nin, tefsir metotları arasında, en iyisinin ve en doğrusunun "Kur'ân'ın Kur'ân ile Tefsir" olduğuna işaret ettiğini görmekteyiz; zira o, konu ile ilgili şu bilgileri aktarmaktadır: "Bu tefsir metotları arasında en iyi ve en doğru olanı Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsiridir; çünkü Kur'ân'ın bir yerinde mücmel olarak geçen bir âyet, başka bir yerde tefsir edilmiştir. Keza bir sûrede özetle geçen bir âyet, Kur'ân'ın bir başka sûresinde genişçe anlatılmıştır."[159]

Mustafâ Hayrî Efendi'de eserinde, fıkhî veya başka bir konudaki âyetleri incelerken bu âyetleri başka âyetlerle desteklemiş ve açıklamıştır. Âyetlerde geçen kapalı kelimeleri, diğer âyetlerle izah etmiştir. Eserinin başından sonuna kadar bu yöntemi sıkça kullanmıştır; zira Pek çok âyeti tefsir ederken ilgili diğer âyetleri delil olarak gösterdiği görülmektedir.

Mustafâ Hayrî Efendi'nin "-Müktataf min Uyûni' t-Tefâsîr" adlı eserini, rivâyet yönüyle Kur'ân'ı Kur'ân ile tefsiri konusunu, örnekler vererek izah edeceğiz.

---

[157] Bedrüddîn ez-Zerkeşî, **el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân**, Beyrut, trs., c.2, s.156-160-174-175. Celâlüddîn es-Suyûtî, **el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân**, Beyrut 2002, c.2, s.695. Zürkânî, Muhammed Abdulazîm, **Menâhilü'l- irfan fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Darü'l-Ma'rife, Beyrut,2001, s.Ic.1, s. 387. Cerrahoğlu, **Tefsîr Usûlü**, s.228.

[158] Mustafâ Demir, "**İlk Fıkhî Tefsir ve Müellifi Mukâtil b. Süleyman**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2010), s.43.

[159] İbn-i Teymiye, **el-Mukaddime fi usûli't-tefsir**, Dımaşk, 1936, s.92. Bedrüddîn ez-Zerkeşî, **el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân**, Beyrut, trs., c.2, s.156-160-174-175. Celâlüddîn es-Suyûtî, **el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân**, Beyrut 2002, c.2, s.695.

Örnek 1

"لَٰكِنِ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ جَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنفُسِهِمْ ۚ وَأُولَٰئِكَ لَهُمُ الْخَيْرَاتُ ۖ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ"

"Peygamber ve onunla beraber iman edenler ise malları ve canları ile cihat ettiler. Dünyada zafer ve <u>â</u>hirette cennet onlarındır. İşte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridirler."[160]

Mustafâ Hayrî Efendi, bu âyette geçen: "الخَيْرَاتُ" kelimesini, ilk önce şu şekilde tefsir eder: أي منافع الدارين ، الظفر والغنيمة في الدنيا ، والجنة والكرامة في الآخرة/ *iki cihanın faydalarıdır; bu dünyada zafer ve ganimettir, âhirette ise Cennet ve ikram sahibi olmaktır.* Sonra hayrat kelimesini: وقيل diyerek Rahman sûresinde geçen: فِيهِنَّ خَيْرَاتٌ حِسَانٌ/*İçlerinde iyi huylu güzeller vardır.*"[161] âyet-i kerimesi ile açıklamıştır.[162] Görüldüğü gibi müellif, Kur'ân'ı Kurân'la tefsir yöntemini kullanmıştır.

Örnek 2

"هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُم مَّا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ"

"O, yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı. Sonra (kendine has bir şekilde) semâya yöneldi, onu yedi gök olarak yaratıp düzenledi (tanzim etti). O, her şeyi hakkıyla bilendir."[163]

Müfessir, bu âyet-i kerimeyi İbn Kesîr'den nakilde bulunarak tafsilinin, Fussilet sûresindeki şu âyette geçtiğini söyler:

" قُلْ أَئِنَّكُمْ لَتَكْفُرُونَ بِالَّذِي خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ وَتَجْعَلُونَ لَهُ أَندَادًا ۚ ذَٰلِكَ رَبُّ الْعَالَمِينَ وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ مِن فَوْقِهَا وَبَارَكَ فِيهَا وَقَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ سَوَاءً لِّلسَّائِلِينَ"/*"De ki: 'Siz mi yeri iki günde (iki evrede) yaratanı inkâr ediyor ve O'na ortaklar koşuyorsunuz? O, âlemlerin Rabbidir. O, dört gün içinde (dört evrede), yeryüzünde yükselen sabit dağlar yarattı, orada bolluk ve bereket meydana getirdi ve orada rızık arayanların ihtiyaçlarına uygun olarak rızıklar takdir etti. Sonra duman hâlinde bulunan göğe yöneldi; ona ve*

[160] Tevbe, 9/88.
[161] Rahman, 55/70.
[162] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.2, s.420.
[163] Bakara 1/29.

yeryüzüne, 'İsteyerek veya istemeyerek gelin' dedi. İkisi de, 'İsteyerek geldik' dediler''[164]*.''*[165]

Buna ilaveten, yukarıdaki: "ثُمّ استوي الي السماء" '' Sonra göklere yöneldi.''[166] âyetinde geçen: " استوي " kelimesinin ifade ettiği mânaları başka âyetlerden hareketle, şu şekilde sıralamıştır;

ورد لفظ الاستواء في القران الكريم على ثلاثة معان :

-الاول بمعنى التمام و الكمال ، كما في قوله تعالى عن موسى (ولما بلغ اشده واستوى) أي كمل ورشد.

-الثاني بمعني العلو والارتفاع ، وذلك اذا عديت بعلي كقوله سبحانه (الرحمن على العرش استوى) وقوله سبحانه (لتستووا على ظهوره ثم تذكروا نعمة ربكم اذا استويتم) اي علوتم على ظهورها.

-الثالث بمعني القصد اذا عديت بالي كما في هذه الاية (ثم استوى الى السماء) اي قصد اليها.

1- Tam ve eksiksiz olmak anlamında. "وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَاسْتَوَى *"/''Mûsâ, olgunluk çağına ulaşıp gelişimini tamamlayınca...''*[167] âyetinde geçmektedir.

2- Yücelik anlamında. " علي" harf-i cer ile mutaâddi olduğunda olur. " الرَّحْمن "لِتَسْتَوُوا عَلَىٰ ظُهُورِهِ ثُمَّ تَذْكُرُوا نِعْمَةَ رَبِّكُمْ[168] "عَلَي الْعَرْشِ اْستَوَي *''/'' Rahmân, Arş'a kurulmuştur.''*/"إِذَا اسْتَوَيْتُمْ عَلَيْهِ وَتَقُولُوا سُبْحَانَ الَّذِي سَخَّرَ لَنَا هَٰذَا وَمَا كُنَّا لَهُ مُقْرِنِينَ" *''O, bütün çiftleri yaratan, üzerlerine kurulasınız, sonra da, kurulduğunuzda, Rabbinizin nimetini hatırlayasınız ve 'Bunu hizmetimize veren Allah'ın şanı yücedir. Bunlara bizim gücümüz yetmezdi. Şüphesiz biz Rabbimize döneceğiz' diyesiniz diye sizin için bindiğiniz gemileri ve hayvanları yaratandır.*[169]*''* ayetlerinde geçmektedir.

3- Kasdetmek anlamında. " الي" harf-i cer ile mutaâddi olduğunda olur. " ثم استوي الي السماء"/''*Sonra göğe kast etti (yöneldi).*[170]

Örnek 3

[164] Fussilet, 1/9-10.
[165] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.62.
[166] Bakara 1/29.
[167] Kasas 28/14.
[168] Taha 20/5.
[169] Zuhruf 43/13.
[170] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s. 61.

"فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ ۖ وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ ۖ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ" / *"Derken, Şeytân ayaklarını oradan kaydırdı. Onları içinde bulundukları konumdan çıkardı. Bunun üzerine biz de, 'Birbirinize düşman olarak inin. Sizin için yeryüzünde belli bir süre barınak ve yararlanma vardır' dedik."*[171]

Mustafâ Hayrî Efendi, buradaki " أَزَلَّهُمَا" kelimesini açıklarken, maksadın, şu iki âyette geçen şeytanın sözleridir diye açıklamada bulunur: " مَا نَهَاكُمَا رَبُّكُمَا عَنْ هَذِهِ الشَّجَرَةِ إِلاَّ أَن تَكُونَا مَلَكَيْنِ أَوْ تَكُونَا مِنَ الْخَالِدِينَ"/*"Rabbiniz size bu ağacı ancak, melek olmayasınız, ya da (cennette) ebedî kalacaklardan olmayasınız diye yasakladı."*[172]

"هَلْ أَدُلُّكَ عَلَى شَجَرَةِ الْخُلْدِ وَمُلْكٍ لَّا يَبْلَى" *"Sana ebedîlik ağacını ve yok olmayan bir saltanatı göstereyim mi?"*[173]

Buna ilaveten, iki âyetle muradı beyan ettikten sonra Şeytân'ın Âdem'ı (a.s.) ve Havva'yı nasıl izlal ettiğini (yoldan çıkartmış olduğunu) açıklar ve burada iki görüşün varlığından bahseder. Bunu da yine konumuz olan Kur'ân'ı Kur'ânla tefsir metoduyla yapmıştır. Şöyle ki:

واختلف في كيفية توصُّل ابليس اليهما علي اقوال :

1- أنه دخل عليهما ابتلاء من الله تعالي بطريق الوسوسة، ويدل عليه قوله تعالي (فوسوس لهما الشيطان).

2- أن ابليس أغواهما مباشرة بدليل قوله تعالي (وقاسمهما اني لكما من الناصحين) والمقاسمة تدل علي المشافهة.

3- أنه قام عند باب الجنة، وتمثل لهما بصورة ملَك ناصح فناداهما، فأغوي حواء، ثمَّ أغوي آدم.

"Şeytânın Âdem (a.s.) ve Havva'ya nasıl ulaştığı konusunda bir kaç görüş ve ihtilaf vardır:

1- Şeytan, Allah (cc) tarafından onlara imtihan olarak musallat edilmiş ve onlara vesvese yoluyla ulaşmıştır. Başka bir sûredeki âyette geçen "Şeytan onlara vesvese yaptı"[174] cümlesi buna delalet eder.

[171] Bakara, 02/36.
[172] A'raf, 07/20.
[173] Taha, 20/120

2- Şeytan onları canlı olarak yoldan çıkarmıştır. Yine başka bir sûredeki âyette geçen: "Şeytan onlara yemin ederek ben sizin iyiliğinizi isteyenlerdenim."[175] cümlesi bunun delilidir.

3- Şeytan Cennet kapısında beklemiş ve kendini onların iyiliğini isteyen bir melek sûretinde görünmüş ve onları çağırmıştır. Bu şekilde ilk önce Havva'yı daha sonrada Âdem'i (a.s.) yoldan çıkartmıştır."[176]

Görüldüğü üzere müfessir izlâl hakkındaki görüşlerin ilk iki delilini Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir metodunu kullanarak beyan etmiştir.

Örnek 4

"حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ وَلَحْمُ الْخِنزِيرِ وَمَا أُهِلَّ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ وَالْمُنْخَنِقَةُ وَالْمَوْقُوذَةُ وَالْمُتَرَدِّيَةُ وَالنَّطِيحَةُ وَمَا أَكَلَ السَّبُعُ إِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ وَمَا ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ وَأَن تَسْتَقْسِمُوا بِالْأَزْلَامِ ۚ ذَٰلِكُمْ فِسْقٌ" شروع في بيان المحرمات التي اشير إليها بقوله (إِلاَّ مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ). / *"Ölmüş hayvan, kan, domuz eti, Allah'tan başkası adına boğazlanan, (henüz canı çıkmamış iken) kestikleriniz hariç; boğulmuş, darbe sonucu ölmüş, yüksekten düşerek ölmüş, boynuzlanarak ölmüş ve yırtıcı hayvan tarafından parçalanmış hayvanlar ile dikili taşlar üzerinde boğazlanan hayvanlar, bir de fal oklarıyla kısmet aramanız size haram kılındı. İşte bütün bunlar fısk (Allah'a itâatten kopmak)tır."*[177] Bu âyet, (إِلاَّ مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ) / *"Size okunanacaklar hariç"* âyetinde geçen haramların açıklamasıdır.

Görüldüğü gibi Müfessir, bu âyetin sûrenin başındaki ilk âyet olan: "أُحِلَّتْ لَكُم بَهِيمَةُ الأَنْعَامِ إِلاَّ مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ وَأَنتُمْ حُرُمٌ" / *"İhramlı iken avlanmayı helâl saymamanız kaydıyla, okunacak (bildirilecek) olanlardan başka hayvanlar, size helâl kılındı."*[178]*'âyetinde geçen:* (مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ) cümlesinin tafsili olduğuna işaret etmiştir.[179]

Örnek 5

---

[174] A'raf, 07/20.
[175] A'raf, 07/21.
[176] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.70-71.
[177] Maide, 05/03.
[178] Maide, 05/01.
[179] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.2, s.5--8.

"وَلَقَدْ كُذِّبَتْ رُسُلٌ مِّن قَبْلِكَ فَصَبَرُوا عَلَىٰ مَا كُذِّبُوا وَأُوذُوا حَتَّىٰ أَتَاهُمْ نَصْرُنَا ۚ وَلَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ ۚ وَلَقَدْ جَاءَكَ مِن نَّبَإِ الْمُرْسَلِينَ" /*"Andolsun, senden önce de birçok Peygamberler yalanlanmıştı da onlar yalanlanmalarına ve eziyet edilmelerine karşı sabretmişler ve nihâyet kendilerine yardımımız yetişmişti. Allah'ın kelimelerini değiştirebilecek bir güç de yoktur. Andolsun, peygamberler ile ilgili haberlerin bir kısmı sana gelmiş bulunuyor."*[180]

(وَلَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ) المراد بكلماته تعالي ما ينبئ عنه قوله تعالي (وَلَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَتُنَا لِعِبَادِنَا الْمُرْسلين إِنَّهُمْ لَهُمُ الْمَنصُورُونَ)

Mustafâ Hayrî Efendi, yukarıda *"Allah'ın kelimelerini değiştirebilecek bir güç de yoktur."* âyetindeki kelimelerden muradın, Saffât sûresinin yüz yetmiş bir ve yüz yetmiş iki âyetlerinde geçen: *"Andolsun ki, peygamber olarak gönderilen kullarımız hakkında şu sözümüz geçmişti: 'Onlara mutlaka yardım edilecektir.'" "Onlara mutlaka yardım edilecektir."* kelimesinin olduğunu söylüyor.[181]

2.3.2. Kur'ân'ı Sünnet İle Tefsiri

Kur'ân-ı Kerim'den sonra en önemli tefsir kaynağı Hz. Peygamber'in sünnetidir. Bunun delili:

"وَأَنزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ" / *"Sana da, kendilerine indirilmiş olan emir ve yasakları insanlara açıklayasın diye Kur'ân'ı indirdik, ta ki iyice düşünsünler."*[182]âyetidir. Bu âyet-i kerimede bildirildiği gibi Hz. Peygamber (s.a.s) sadece tebliğ vazifesiyle değil, aynı zamanda Kur'ân'ı tebyin ve tefsir vazifesiyle de mükellefti.

Mekhûl (ö.113 /731)'e göre "Kur'ân'ın sünnete olan ihtiyacı, sünnetin Kur'ân'a olan ihtiyacından daha fazladır."[183] Yahya ibn Ebi Kesir (ö. 129 /746), "Sünnet, Kur'ana kâdidir, Kitâb ise Sünnete kâdi değildir" demektedir".[184] Bu söz

---

[180] Enam, 06/34.
[181] Saffat, 37/171-172.
[182] Nahl, 16/44.
[183] el-Kurtubi, Ebu Abdillah Muhammed ibn Ahmed el-Ensârî, **el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'an**, Mısır, 1369 /1950, (Tefsiru'l-Kurtubi), c.1, s.39. Cerrahoğlu, **Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller (Yayınlanmış Doktora Tezi),** Ankara, Ünıversitesi Yay., Ankara, 1968, s.22-23.
[184] el-Kurtubi, **Tefsiru'l-Kurtubi**, c.1, s.39. Cerrahoğlu, **Kur'ân Tefsirinin Doğuşu…,** s.23.

Ahmed ibn Hanbele (0.241 /855) söylendi ği zaman *"Bunu söylemeye cesaret edemem, fakat sünnet kitab ı tefsir ve tebyin eder derim"* demiştir.[185] Bu vazife gereği

Hz. Peygamber (s.a.s.) çeşitli vesilelerle Kur'ân âyetlerini açıklamıştır. Özellikle sahabenin kendilerine anlaşılması zor gelen yerleri Hz. Peygamber'e sormaları neticesinde o, kendisine indirilen Kur'ân'ı fiil, söz ve takrirleri ile açıklamıştır.[186]

Hâsıl-ı kelam Sünnet, Kur'ân'ın mücmelini tebyin, müşkülünü tevdih, umumunu tahsis, mutlakını takyit, müphemini beyan eder. Bunun yanında Kur'ân'ın, nasih ve mensuhunu da beyan eder[187]. Aynı zamanda ahkâma, âhiret ahvaline, kıssalar ve ahbara ait bazı hususlar vardır ki, Kur'ân'da zikredilmezler. Bunların tefsirini de Peygamberimiz (s.a.s.) yapmıştır.

Hz. Peygamber'in, Kur'ân'ın ne kadarını tefsîr ettiği tarih boyunca İslam âlimleri tarafından tartışılmıştır. Bazı âlimler Hz. Peygamber'in, Kur'ân'ın tamamını tefsîr ettiğini savunurken; bazı âlimler de az bir miktarını tefsîr ettiğini ileri sürmüşlerdir.

Başta Sahabe ve Tabiûn olmak üzere müfessirler, Kur'ân'ı tefsîr ederken Hz. Peygamber'in sünnetine başvurmuşlardır. Mustafâ Hayrî Efendi'de Kur'ân'ı Sünnetle tefsîr metoduna bavurmuş; bu minvalde Hz. Peygamber'den birçok hadîs rivâyet etmiştir.

Rivâyet ettiği hadîslerde Sâbûnî'nin tahkik ettiği nüshada, yukarıda da belirttiğimiz gibi bütün hadîsler senetsiz zikredilmiştir. Fakat tezimizin birinci bölümünde de değindiğimiz üzere, yazma nüshada ki hadîsler genellikle kaynakları belirtilerek zikredilmiştir. Kaynağı zikredilen bu hadîsler senetleri zikredilmiş gibi değerlendirilebilir; zira Bu kaynakların çoğunda hadîslerin senetleri mevcuttur.

Zikrettiği hadîslerin rivâyet şekillerini vermek gerekirse, şöyle bir sıralama yapılabilir:

---

[185] el-Kurtubi, **Tefsiru'l-Kurtubi**, c.1, s.39. Cerrahoğlu, **Kur'ân Tefsirinin Doğuşu…,** s.23.
[186] Muhammed Huseyn ez- Zehebî, **et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn**, 1.Baskı, Beyrut, 1987, c.1, s. 36.
[187] Zehebî, **et-Tefsir ve'l- Müfessirun**, c.1, s.55.

1- لِمَا صحَّ عن النبي صلي الله عليه وسلم

2- كما ورد في الحديث الشريف

3- روي مسلم في صحيحه عن... رضي الله عنه أن رسول الله صلي الله عليه...

4- و في الحديث الشريف...

5- كما ورد...

6- وقد عده رسول الله صلي الله عليه وسلم من... فقال...

7- روي أن رسول الله صلي الله عليه وسلم

8- كما قال المصطفي صلي الله عليه وسلم...

9- عن ... رضي الله عنه قال: سئل رسول الله صلي الله عليه وسلم عن ... فقال...

10- لما روي عن النبي صلي الله عليه وسلم أنه قال...

11- اخرج مسلم واحمد عن رسول الله صلي الله عليه وسلم انه قال...

12- اخرج الشيخان عن... قال سئل رسول الله صلي الله عليه وسلم عن... فقال...[188]

Bunun gibi örnekler çoğaltabilir.

Şimdi de müfessirin Kur'ân-ı Sünnet ile tefsir metodunu, örnekler vererek açıklığa kavuşturmak faydalı olacaktır.

Örnek 1

"اهدِنَا الصِّرَاطَ المُستَقِيمَ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنعَمتَ عَلَيهِمْ غَيرِ المَغضُوبِ عَلَيهِمْ وَلاَ الضَّالِّين"/*"Bizi doğru yola, kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet; gazaba uğrayanlarınkine ve sapıklarınkine değil."*[189]

Mustafâ Hayrî Efendi, Fatiha sûresinde geçen " الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ" ve "الضَّالِّين" kelimelerini, Adiy b. Hatim'in, Peygamberimiz (s.a.s.)'den rivâyet ettiği: "الضَّالِّينَ ,

[188] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.348.
[189] Fatiha, 1/6-7.

Hıristiyanlar; “ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ” ise Yahûdilerdir.” hadîs-i şerifine[190] istinaden tefsir etmiştir.[191]

Örnek 2

"نِسَآؤُكُمْ حَرْثٌ لَّكُمْ فَأْتُواْ حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ وَقَدِّمُواْ لأَنفُسِكُمْ وَاتَّقُواْ اللّهَ وَاعْلَمُواْ أَنَّكُم مُّلاَقُوهُ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ"/*“Kadınlarınız sizin ekinliğinizdir. Ekinliğinize dilediğiniz biçimde varın. Kendiniz için (geleceğe hazırlık olarak) güzel davranışlar takdim edin. Allah’a karşı gelmekten sakının ve her hâlde onun huzuruna varacağınızı bilin. (Ey Muhammed!) Mü’minleri müjdele.”*[192]

Müellif, bu âyeti tefsir ederken, (أَنَّى شِئْتُمْ)...daki umumun murad olmadığı konusunda şu hadîsi rivâyet ediyor:

(ملعون من اتي امراة في دبرها) عن أبي هريرة قال صلي الله عليه وسلم/*“Karısına arkasından yaklaşan kimse lanetlenmiştir.”*[193]

Örnek 3

"إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ" *“Şüphesiz biz sana kevseri verdik.”*[194]

“İbn-i Abbas’ın rivâyetine göre yukarıdaki âyet nazil olunca Resulullah minbere çıkarak Sahabeye okudu. Minberden indiğinde ise, Sahabe; “Allah’ın sana verdiği şey nedir?” diye sordular. Peygamberimiz (s.a.s.) de: “Cennetten bir nehirdir.” [195] Diyerek; kevserden maksadın ne olduğunu açıkladı.”[196]

---

[190] Ahmed b.Hanbel, **Müsned**, 4/37. İbn Hibban, **Sahih**,16/184.
[191] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni’t-Tefâsîr**, c.1, s.22.
[192] Bakara 2/223.
[193] Tirmizî, **Tahâret**, 102. İbn Mâce, **Nikâh**, 29.
[194] Kevser, 108/1.
[195] Müslim, **salât** 14.
[196] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni’t-Tefâsîr**, c.4, s.575.

Örnek 4

"وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ رُسُلًا إِلَىٰ قَوْمِهِمْ فَجَاءُوهُم بِالْبَيِّنَاتِ فَانتَقَمْنَا مِنَ الَّذِينَ أَجْرَمُوا ۖ وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ"/*"Andolsun, senden önce biz nice peygamberleri kendi kavimlerine gönderdik. Peygamberler onlara apaçık mucizeler getirdiler. Biz de suç işleyenlerden intikam aldık. Mü'minlere yardım etmek ise üzerimizde bir haktır."*[197]

Yukarıdaki âyette geçen *"Mü'minlere yardım etmek ise üzerimizde bir haktır."* cümlesinin tefsiri esnasında şu hadisi rivâyet etmiştir: "Ebû'd-Derdâ radıyallahu anh'dan rivâyet edildiğine göre Nebî sallallahu aleyhi ve sellem şöyle buyurdu: "*Kim, (din) kardeşinin ırz ve namusunu savunursa, Allah'a da kıyamet günü o kimseyi Cehennemden koruması hak olur.*"[198]

2.3.3. Kur'ân'ın Sahâbe Sözleri ile Tefsiri

Kur'ân'ın ikinci derecede muhatabı olan sahabe, Hz. Peygamber (s.a.s.)' den sonra tefsir sahasında büyük bir rol üstlenmiştir; çünkü Sahâbe sarsılmaz imanları, hadiselere şahit olmaları ve sebeb-i nüzule vâkıf olmaları gibi birçok sebepten dolayı Kur'ân'ı en iyi anlayan topluluk kabul edilmiştir. Yalnız hepsinin de Kur'ân'ı anlamada aynı seviyede olduklarını savunmak doğru değildir.

Sahâbenin bilgi ve kültür yapısıyla, Arap dil ve edebiyatına vâkıf olmaları hususundaki yetişkinlik dereceleri, ayrıca Hz. Peygamber'in (s.a.s) yanında kalma sürelerinin farklı olması gibi nedenlerle aralarında derece farklılıkları olmuştur.[199]

Kur'ân'ın anlaşılması ve yorumlanmasında büyük katkıları olan Sahâbe Hz. Peygamberin (s.a.s) vefatından sonra karşılaştıkları problemleri ilk önce Kur'ân'dan araştırır, sonra Peygamberimizin (s.a.s) sünnetine arzeder ve en sonunda kendi re'y ve içtihatlarıyla uygun ve mâkul izahlar yapmaya çalışırlardı.[200] Sahâbenin Arap dilinin inceliklerine vâkıf olması, Arap gelenek ve göreneklerini bilmesi, Yahudi ve Hıristiyanların toplumsal şartlarına yakından şahit olmaları, anlama ve kavrama

[197] Rûm, 30/47.
[198] Ebu Davûd, **Kitabü-l edeb**, 4884.
[199] Ali, Turgut, **Tefsir Usulü ve Kaynakları**, M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfı Yay., İstanbul, 1991, s.250.
[200] Karaman Hayreddin, **İslam Hukuk Tarihi**, Nesil Yay., İstanbul, 1989, s.114. Soysaldı, **Kur'ân ve Tefsir,** s.194. Zehebî, **et-Tefsir ve'l-müfesirun**, c.1, s.58. İbn-i Teymiye, **el-Mukaddime fi usûli't-tefsir**, s.91.

konusundaki üstün yeteneği re'y ve içtihatlarının isabetli ve bağlayıcı olmasının en önemli amillerindendir.[201]

İbn-i Teymiyye sahabenin tefsiri ile ilgili şunları söylemektedir: "Şâyet bir âyetin tefsirini Kur'ân ya da hadîste bulamazsan o halde Sahâbenin sözlerine müracaat edersin; çünkü onlar bunu iyi bilenlerdir; zira onlar Kur'ân'ın nüzûlüne şahit olmuşlardır. Kur'ân'la ilgili olayların içinde yaşamışlardır.

Bilhassa dört halife ve Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652) gibi âlim ve ileri gelenler kuvvetli bir anlayış ve sağlam bir bilgiye sahiptiler. Abdullah b. Mes'ûd, bu konudaki samimiyetini şu sözlerle ifade etmiştir: "Kendisinden başka ilah olmayan Allah'a yemin ederim ki, Allah'ın kitabında inen her âyetin kim hakkında ve nerede indiğini muhakkak bilirim. Şâyet Allah'ın kitabını benden daha iyi bilen birinin olduğunu bilsem ve o kişiye binitlerle ulaşılacağını öğrensem, vallahi kalkar giderim."[202] Âlimler tarafından sahabenin nüzul sebepleri hususunda ana kaynak olarak kabul edilmeleri de bu özelliklerindendir.[203]

Sahâbe, vahye bizzat şahit olmuştur. Kur'ân'ın anlaşılmasında çok önemli yeri olan sebeb-i nüzul konusunu da pekiyi biliyordu. Belâğat ve fesâhatta zirvedeydiler. Fıtratları sağlam, nefislerini terbiye etmiş, dini salâbetleri kuvvetli idi. İşte bütün bunlar, Sahabenin Kur'ân'ı doğru anlamasına imkân sağlamıştır.[204] Sahâbe içinden meşhur müfessirler şunlardır: Dört halife, Ubey b. Kab (ö. 31/651), İbn Mesud (ö. 32/652), Abdullah b. Zübeyr (ö. 36/656), Ebu Musa el-Eşari (ö. 44/664), Zeyd b. Sabit (ö. 45/665), İbn Abbas (ö. 68/687)[205].

Eserin müellifi, rivâyet tefsir materyalleri arasında mühim yeri olan sahabe kavilleri ile ilgili birçok rivâyette bulunmuştur. Özellikle tefsir ilminde çok büyük öneme haiz olan Abdullah b. Abbâs ve Abdullah b. Mes'ûd'tan birçok rivâyet nakletmiştir.

---

[201] Zehebî, **et-Tefsir ve'l-müfesirun**, c.1, s.58.
[202] İbn-i Teymiye, **el-Mukaddime fi Usûli't-Tefsir**, 91.
[203] Nurettin Turgay, **Sahabenin Tefsir İlmindeki Yeri**, bilimname XIV, 2008/1, s.35-57.
[204] Zürkanî, **Menahilü'l-irfan fi ulumi'l-Kur'ân**, c.2, s.13.
[205] Muhammed Ali Sabunî, **et-Tibyan fi ulumi'l-Kur'ân**, Mısır, 1980, s.109. Suphi, Salih, **Mebahis fi ulumi'l-Kur'ân**, Dersaadet Yay., İstanbul, Trs. s.289.

Şimdi örneklerle müfessirimizin Kur'ân'ın sahabe sözleri ile tefsîr yöntemini açıklayalım:

Örnek 1

"فَلَمَّا أَحَسَّ عِيسَىٰ مِنْهُمُ الْكُفْرَ قَالَ مَنْ أَنصَارِي إِلَى اللَّهِ ۖ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ أَنصَارُ اللَّهِ آمَنَّا بِاللَّهِ وَاشْهَدْ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ"/*"İsa, onların inkârlarını sezince, 'Allah yolunda yardımcılarım kim?' dedi. Havâriler, 'Biziz Allah yolunun yardımcıları. Allah'a iman ettik. Şahit ol, biz müslümanlarız.' dediler. "*[206]

Görüldüğü gibi müfessir, âyette geçen inkârın (küfrün) tefsirini, detaylı bir şekilde Sahâbenin, tefsirde ünlü isimlerinden olan İbni Abbas'tan rivâyette bulunarak açıklamıştır.

عن ابن عباس قال: كان اليهود يجتمعون علي عيسي ويستهزئون به ، ويقولون يا عيسي ماذا اكل فلان البارحة ؟ وما ادخر في بيته ؟ فيخبرهم ويسخرون منه ، وكانواعارفين بانه المسيح المبشر به في التوراة ، فلما اظهر الدعوة اشتد عليهم ، فاخذوا في اذاه وكفروا به.

"İbni Abbas'tan (r.a.) rivâyet edilir ki şöyle buyurmuştur; Yahudiler Hz. İsa (a.s.)'ın etrafında toplanırlardı. Onunla alay eder ve derlerdi ki; "Ey İsa! Falan adam, geçen gece ne yedi ve evinde ne sakladı? " Hz. İsa (a.s.), onlara cevap veriyor ama onlar, yinede alay etmeye devam ediyorlardı. Hal bu ki, Hz. İsa (a.s.)'ın, Tevrat'ta müjdelenen Mesîh olduğunu biliyorlardı. Ne zaman ki, davete başladı, zorlarına gitti, O'na eziyet etmeye ve O'nu inkâr etmeye başladılar."

Örnek 2

"وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً ۖ قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَن يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ ۖ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ"/*" Hani, Rabbin meleklere, 'Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım.' demişti. Onlar, 'Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın? Oysa biz sana hamdederek daima seni tesbih ve takdis ediyoruz.' demişler. Allah da, 'Ben sizin bilmediğinizi bilirim' demişti."*[207]

[206] Âli İmran, 3/52
[207] Bakara 2/30.

Müfessir, âyette geçen: (خَلِيفَةً) kelimesinden maksadın, Âdem (as.) olduğunu, İbn Mes'ûd'dan naklederek şu şekilde açıklamıştır: (وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً) الخليفة من يخلف غيره وينوب منابه ، والمراد هنا آدم عليه السلام ، والمعني : اذكر حين قال ربك لملائكته : إني متخذ في الارض وخالق فيها خليفة من البشر ، في الحكم بين عبادي بالحق وباوامري ، يعني بذالك آدم ، يعني بذالك آدم ، وهذا قول لبن مسعود .) */"Hani, Rabbin meleklere, "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım" demişti." Halife başkasının yerine geçen, onun vazifesini yerine getiren kişidir. Burada Halifeden murad, Âdem'dir. (a.s.) Anlamı; Rab'binin meleklerine "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım. O, insanlardan olacak. Benim yerime ve benim emrimle kullarım arasında, hak üzere hükmedecektir." dediği zamanı hatırla. Cenab-ı Allah halifeden Âdem'i (a.s.) kastetmiştir. Bu İbn Mes'ûd'un görüşüdür."*[208]

Örnek 3

Müfessir, "فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ ۚ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا" / *"Rabbine hamd ederek tespihte bulun ve O'ndan bağışlama dile; çünkü O, tövbeleri çok kabul edendir."* [209] ayetinin tefsirinde şu bilgileri aktarmıştır:

((روي الشيخان عن عائشة رضي الله عنها قالت : (ما صلي رسول لله صلي الله عليه وسلم بعد ما نزلت عليه (اذا جاء نصر الله والفتح) الا ويقول سبحان الله وبحمده استغفر الله واتوب اليه) */"Şeyhân, (Buharî ve Müslüm) Hz. Aişe'den (r.a.) rivâyet etmişler ki, şöyle buyurmuştur; 'Peygamber (s.a.s.),* (اذا جاء نصر الله والفتح) *sûresi nazil olduktan sonra, kıldığı her namazın ardından* (سبحان الله وبحمده استغفر الله واتوب اليه) *demiştir."*[210]

Görüldüğü gibi Müfesir, âyeti tefsîr ederken; Peygamber Efendimiz'in (s.a.s.) âyetin emrine nasıl riâyet ettiğini ve istiğfârın keyfiyetini, Hz. Aişe'den (r.a) rivâyette bulunarak beyan etmiştir.

Örnek 4

Müellif**,** "لَّا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنفُسِهِمْ ۚ فَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنفُسِهِمْ عَلَى الْقَاعِدِينَ دَرَجَةً ۚ وَكُلًّا وَعَدَ اللَّهُ الْحُسْنَىٰ ۚ وَفَضَّلَ اللَّهُ

[208] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.63.
[209] Nasr, 110/03.
[210] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.5, s.580.

الْمُجَاهِدِينَ عَلَى الْقَاعِدِينَ أَجْرًا عَظِيمًا" /*"Mü'minlerden özür sahibi olmaksızın (cihattan geri kalıp) oturanlarla, Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihad edenler eşit olamazlar. Allah, mallarıyla, canlarıyla cihad edenleri, derece itibariyle, cihattan geri kalanlardan üstün kılmıştır. Gerçi Allah (mü'minlerin) hepsine de en güzel olanı (cenneti) va'detmiştir."*[211] ayetini şu şekilde tefsir etmiştir:

(لَّا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ) بيان لتفاوت طبقات المؤمنين بحسب تفاوت درجاتهم في الجهاد ، روي البخاري عن ابن عباس : هم القاعدون عن بدر . /*"...(Cihattan geri kalıp) oturanlar eşit olamazlar*." Bu âyet, müminlerin, cihattaki dereceleri itibariyle mertebelerini beyan ediyor. Buharî, İbni Abbas'tan rivâyet etmiştir ki; "oturanlar, bedir savaşına katılmayanlardır."[212]

Müellif, âyette geçen *"...(cihattan geri kalıp) oturanlar*"dan muradın, bedir savaşına katılmayanlar olduğunu, İbn Abbas'tan rivâyette bulunarak tefsir etmiştir.[213]

Örnek 5

Müfessir, "وَيَدْعُ الْإِنسَانُ بِالشَّرِّ دُعَاءَهُ بِالْخَيْرِ ۖ وَكَانَ الْإِنسَانُ عَجُولًا" /*"İnsan hayra dua eder gibi şerre dua eder. İnsan çok acelecidir."*[214] ayetinin tefsirinde şu bilgieri aktarmıştır:

(وَيَدْعُ الْإِنسَانُ بِالشَّرِّ دُعَاءَهُ بِالْخَيْرِ) ...قال ابن عباس : هو دعاء الانسان علي نفسه وولده عند الضجر ، بما لايحب أن يستجاب له : اللهم اهلكه اللهم دمره ونحوه .

"İnsan hayra dua eder gibi şerre dua eder." …İbni Abbas, bu insanın kendine ve evladına, kabul edilmesini istemediği halde, beddua etmesidir. Der ki; 'Ya Rabbi! O'nu helak et. Ya Rabbi! O'nu yok et!'vb.."[215]

Müfessir, âyette geçen bedduanın keyfiyetini, yine İbn Abbas'tan (r.a) nakilde bulunarak açıklamıştır.

---

[211] Nisa, 4/95.
[212] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.485.
[213] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.489.
[214] İsra, 17/11.
[215] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.3, s.180.

2.3.4. Kur'ân'ın Tâbiûn Sözleri ile Tefsiri

Dört halife ile birlikte İslam devletinin sınırları birçok ülkeyi içine katmakla hızlı bir şekilde genişlemiş ve İslam dini farklı birçok kültürle yakın temasa geçmişti. Kendini bu kültürlere benimsetmeye çalışan müslümanlar, bu konuda çok zorlanmamış, insanlığı yücelten evrensel mesajıyla birçok millet, İslam dinini sahip oldukları maddi ve manevi değerlere yakın gördükleri için rahatlıkla benimsemişlerdir.

Bu milletlerin dini ve sosyal ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla birçok Sahâbî, eğitmen ve idareci olarak bu bölgelere gönderilmiştir. Sahabenin üstün gayretleri neticesinde dini ilimlerde otorite olacak yetenekli ilim adamları yetişmiş ve bu yetişen nesil, İslam dinini muhafaza ederek kendilerinden sonraki nesillere sağlam bir şekilde aktarmıştır. Kısacası sahabe, İslam tarihinin ilk nesli, tabiûn ise ikinci neslidirler.

Hâkim en-Nisâburî (ö. 405/1014), tabiûn neslini tanımanın önemli bir konu olduğunu, onları tanımayan kişinin, onları sahabe ve tebe-i tabiûnle karıştıracağından bahsetmiştir. Dolayısıyla tabilerin tefsir ilmindeki yeri, sahabenin tefsir ilmindeki yerinden hemen sonra gelmektedir.[216]

Tâbiûn, Sahâbeden işittiklerini nakletmiş, sahabeden işitemedikleri hususlarda ise içtihatlarına müracaat etmişlerdir. Birçok müfessir, Tabiûnun görüş ve içtihatlarından âzami ölçüde yararlanmıştır.[217] Tabiûn devrinde Mekke, Medine ve Irak ekolü olmak üzere üç büyük tefsir ekolü ortaya çıkmıştır:

1- Mekke Ekolü: Bu ekolün öncüsü Abdullah b. Abbas'tır (ö. 68/687). İbn Teymiye, insanlara tefsir öğreten ekolün Mekke ekolü olduğunu söylemiştir. Bu ekolün önde gelenleri Said b. Cübeyr (ö. 95/714), Mücahid b. Cebr (ö. 103/714), İkrime (ö.105/722) , Tavus b. Keysan (ö. 106/724) Ata b. Ebi Rebah (ö. 114/732)' dir.[218]

---

[216] ez-Zehebî, **et-Tefsîru ve'1-Müfessirûn**, c.1, s.100. Cerrahoğlu, İsmail, **Tefsir Tarihi**, 141; Turgay, **Tâbiunun/Tâbiîlerin Tefsir İmindeki Yeri**, bilimname XVIII, 2010/1, s.93-113.
[217] ez-Zehebî, **et-Tefsîru ve'1-Müfessirûn**, c.1, s.100. Cerrahoğlu, **Tefsir Tarihi**, s.243.
[218] ez-Zehebî, **et-Tefsîru ve'1-Müfessirûn**, c.1, s.100.

2- Medine Ekolü: Ubey b. Ka'b (ö. 32/652)'ın öncülük ettiği bu ekolün temsilcileri Ebû'l-Aliye (ö. 90/709), Muhammed b. Ka'b el-Kurazî (ö. 118/736), Zeyd b. Eslem (ö.136/753)'dir. Bu ekolün temsilcileri fıkıh, tefsir ve hadis konusunda birçok rivâyette bulunmuşlardır.[219]

3- Irak Ekolü: Abdullah b. Mesud (ö. 32/652)'un öncülük ettiği bu ekol re'y ve içtihat ekolü olarak da meşhur olmuştur. Abdullah b. Mes'ud şer'î bir delilin bulunmadığı bir mesele hakkında re'y ve kıyasa müracaat ederek hükme varma esasını getirmiştir. Bu özellik fıkhî meselelerde olduğu gibi tefsir hareketlerinde de görülür[220]

Müellif, *"el-Muktataf mi uyuni't-tefâsîr"'de* Tabiûn görüşlerinden de istifade etmiştir. Birçok âyeti, Tabiûnun konu hakkındaki farklı görüş ve içtihatlarını aktarmak sûretiyle tefsir etmiştir. Müellifin bu metodu hakkında fikir vermesi açısından örnekler sunmak gerekirse şunları zikredebiliriz:

Örnek 1

"وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ ۖ كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِن ثَمَرَةٍ رِّزْقًا ۙ قَالُوا هَٰذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِن قَبْلُ ۖ وَأُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا ۖ وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُّطَهَّرَةٌ ۖ وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ" */ "İman edip iyi davranışlarda bulunanlara, içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele! O cennetlerdeki bir meyveden kendilerine rızık olarak yedirildikçe: Bundan önce dünyada bize verilenlerdendir bu, derler. Bu rızıklar onlara (bazı yönlerden dünyadakine) benzer olarak verilmiştir. Onlar için cennette tertemiz eşler de vardır. ve onlar orada ebedî kalıcılardır."*[221]

Müellif, yukarıda ki, âyetinin tefsirinde Tâbiûn'un önde gelen isimlerinden olan Hasan Basri'den[222] şu bilgileri aktarmıştır:

---

[219] ez-Zehebî, **et-Tefsîru ve'1-Müfessirûn**, c.1, s.100-101.

[220] Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Sabûnî, **et-Tibyan fi ulumi'l-Kur'ân**, s.17. Soysaldı, **Kur'ân ve Tefsir,** s. 212.

[221] Bakara, 2/25.

[222] Hasan-ı Basri, Tâbiûnun büyüklerinden. Zâhid, muhaddis, fakîh ve müfessir.
Adı, Ebû Sâid el-Hasan b. Ebi'l-Hasan Yesâr el-Basrîdir. Babası Yesâr, Irak'ın bir kasabası olan Meysânlıdır. Yesâr, Meysan'ın fethedilmesi sırasında esir düşmüş ve buradan efendisinin kendisini âzâd ettiği, daha sonra da Hasan-ı Basrî'nin annesi Hayrâ ile evlendiği Medine'ye götürülmüştür. İste, Hasan-ı Basrî, burada Hazreti Ömer'in halifeliğinin son ikinci yılı olan Hicrî 21 senesinde

...قال الحسن: يرزقون الثمرة ، ثم يرزقون بعدها مثل صورتها والطعم مختلف ، فهم يتعجبون لذالك ، فتقول له الملآئكة : كل يا عبد الله ، فاللون واحد والطعم مختلف./ *"Hasan (r.a) demiştir ki, Bir meyveden rızıklandırılırlar, sonra şekil olarak aynı ama tadı bakımından farklı olan bir başka meyveden de rızıklandırılırlar. İşte ehl-i Cennet bundan taaccüp eder. Melekler ona der ki; 'Ye ey Allah'ın kulu!'."*[223]

Görüldüğü gibi Mustafâ Hayrî Efendi, yukarıdaki âyeti tefsir ederken, Tabiûn'un önde gelen isimlerinden olan Hasan'dan nakilde bulunmuştur.

Örnek 2

"وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَٰؤُلَاءِ إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ" *"Allah, Âdem'e bütün varlıkların isimlerini öğretti. Sonra onları meleklere göstererek, "Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi bana bunların isimlerini bildirin" dedi."*[224]

Müfessir, bu âyetin tefsirinde Mücahid'den[225] nakil yaparak şunları ifade etmektedir: (وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ)...قال مجاهد : علمه اسم كل دابة ، وكل طير ، وكل شيئ من اسمآء

doğmuştur. (21/641).Annesi Hayrâ, Peygamberimizin hanımı Ümmü Seleme'ye hizmette bulunmuştur. Bu arada, Ümmü Seleme'nin Hasan'ı emzirdiği ve ondaki hikmet ve belâgatın bundan dolayı olduğu söylenir. Ayrıca, Ümmü Seleme'nin, kendisini Ömer'e götürdüğü ve onun için şöyle dua ettiği de rivâyetler arasındadır; "Yâ Rabbi, onu dinde fakîh kıl ve insanlara sevdir. (İbn Sa'd, Tabakât, VIc.1, s.I, 114).Hasan, Vâdi'l-Kurâ'da büyümüş ve çocukluğu orada geçmiştir. Gençliğinde Doğu İran'ın fethine (43/663) katılmış, bundan kısa bir müddet sonra, Horasan vâlisi Rebi' b. Ziyâd'ın kâtipliğinde bulunmuştur. Bundan sonraki hayatının geri kalanını çoğunlukla Basra'da geçirmiştir. En son vefât edenleriyle birlikte üç yüz sahâbe ile görüştüğü rivâyet edilir. Bu bakımdan tâbiînin önde gelenlerinden olup ilim ve fazileti, zühd ve takvâsı ile meşhurdur. Ebû Tâlib Mekkî, Hasan-ı Basrî'nin tasavvuf yolunda imamları olduğunu söylemiştir. Enes b. Mâlik, kendisine bir mesele sorulduğunda, onun Hasan-i Basrî'ye de sorulmasını, onun derin ilim sahibi olduğunu söylerdi (İbni Sa'd, Tabakât, s. 128).

[223] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.56.

[224] Bakara, 2/30.

[225] Ebü'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî (ö. 103/721) Tabiîn neslinin önde gelen müfessirlerinden biridir. 21 (642) yılında Mekke'de doğdu. Kays b. Sâib'in kölesiydi. Kur'an'a dair ilk bilgileri Kays'tan aldı ve sahâbîlerin ileri gelenleriyle görüşme imkânı buldu. Başta tefsir olmak üzere hadis ve fıkıh gibi alanlarda Abdullah b. Mes'ûd, Ali b. Ebû Tâlib, Sa'd b. Ebû Vakkâs, Ebû Hüreyre, Âişe, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr'-den faydalandı; Abdullah b. Abbas'ın önünde Kur'an'i otuz defa hatmetti ve onunla Kur'an'ı baştan sona kadar üç kere tefsir etti. İbn Abbas'ın ölümünden sonra Mekke tefsir ekolünün önemli bir öncüsü olarak onun yerine

الاشيآء ، كما علمه اسمآء الملآئكة والذرية. /"...*Mücahid demiştir ki: Allah O'na (Âdem'e) bütün isimleri, hayvanların, kuşların ve her şeyin isimlerini öğretti. Nasıl ki O'na meleklerin ve zürriyetinin isimlerini öğretmişti."* [226]

Örnek 3

"ثُمَّ بَعَثْنَاهُمْ لِنَعْلَمَ أَيُّ الْحِزْبَيْنِ أَحْصَى لِمَا لَبِثُوا أَمَدًا" *"Sonra onları uyandırdık ki, iki zümreden hangisinin bekledikleri süreyi daha iyi hesap ettiğini bilelim."*[227]

Müfessir, âyeti yine Mücahid'den aktarmada bulunarak şu şekilde beyan etmiştir: (قال قائل منهم كم لبثتم) لقوله تعالي : (قال مجاهد : الحزبان من الفتية ، ...(ثُمَّ بَعَثْنَاهُمْ لِنَعْلَمَ أَيُّ الْحِزْبَيْنِ الآية. /"Mücahid demiştir ki; iki zümre (mağaradaki) gençlerdendi. Bunun delili;

(قال قائل منهم كم لبثتم) âyetidir. "[228]

Örnek 4

"يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمْ إِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ" *"Ey insanlar! Rabbinize karşı gelmekten sakının; çünkü kıyamet sarsıntısı çok büyük bir şeydir."*[229]

(إِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ)...وعن ابن عباس زلزلة الساعة : قيامها، وعن علقمة والشعبي : انها قبل طلع الشمس من مغربها . /"İbn Abbas'tan nakledilmiş ki, kıyametin sarsıntısından maksat, onun kopmasıdır. Alkame ve Şa'bî'den de nakledilmiş ki, (kıyamet sarsıntısı) güneşin batından doğmadan önce olacaktır."[230]

---

tefsir derslerini üstlendi. İkrime el-Berberî, Atâ b. Ebû Rebâh, Ka-tâde b. Diâme, Amr b. Dînâr ve A'meş kendisinden faydalandı. Kırâat-i seb'a imamlarından Ebû Ma'bed İbn Kesîr ile Ebû Amr b. A'lâ ondan kıraat alanında istifade ettiler. Mücâhid b. Cebr aynı zamanda Kur'an'da anlatılan vak'aları ve bu olayların geçtiği yerleri araştırdı; Hârût ve Mârût olayını incelemek için Bâbil'e, Ber-hût kuyusunu görmek için Hadramut'a kadar gitti. Hayatının büyük bölümünü Kur'an'ın anlaşılması için yaptığı çalışmalara ayırdı, halkın fetva mercii oldu. Mekke'deki tabiîn müfessirlerinin en yaşlısı olarak seksen iki yaşında vefat etti.

[226] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.65.
[227] Kehf, 18/12.
[228] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.2, s.231.
[229] Hacc, 22/1.
[230] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.3, s.417.

Görüldüğü üzere âyette geçen zelzelenin tefsirini, ilk olarak İbn Abbas'tan rivâyeti aktararak tefsir etmiştir. Daha sonra Tabiûn neslinden olan Alkame ve Şa'bî'nin görüşünü aktarmıştır.

Örnek 5

Müellif, bu âyeti tefsir ederken yine Mücahid'in görüşünü aktararak şunları ifade etmiştir: "قُلْ يَتَوَفَّاكُم مَّلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ" */"De ki: "Sizin için görevlendirilen ölüm meleği canınızı alacak, sonra Rabbinize döndürüleceksiniz."*[231]

/ (قُلْ يَتَوَفَّاكُم مَّلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ)...قال مجاهد : جعلت له الارض مثل الطشت يتناول منها حيث يشاء.
"Mücahid demiştir ki; yeryüzü ona bir tepsi gibi kılınmıştır. İstediği şekilde elini içinde gezdirir."[232]

2.3.5. Sebeb-i Nüzul Açısından el-Muktataf min Uyûni' t-Tefâsîr

Kur'ân, bütün insanlığın temel problemlerini çözmek ve ihtiyaçlarını gidermek amacıyla sosyal olayların tabiî seyrine paralel olarak, yirmi üç sene zarfında tedrici bir şekilde indirilmiştir. Müslümanlar bu süreç içerisinde, bazen kendi aralarında bir takım problemler yaşamışlardır. Bununla beraber kendileri ve müşrik Arap toplumu, Ehl-i Kitab gibi diğer dinlere mensup milletler arasında da bazen problemler olmuştur. Bu problemlerin akabinde parça parça âyet-i kerimeler nazil olmuştur. Bazı durumlarda da âyetler, Hz. Peygamber'e(s.a.s) yöneltilen sorular neticesinde âyetler inmiştir.

Tefsir usûlü kitaplarında, sebeb-i nüzul şöyle tanımlanmaktadır: "Hz. Peygambere bir sual veya bir hadise dolayısıyla birkaç âyetin veyahut bir sûrenin tamamının nazil olmasına amil olan şeye 'sebeb-i nüzul' denir."[233]

el-Vahidî'ye (ö. 468/1075) göre, kıssalar ve sebeb-i nüzul bilinmeden Kur'ân'ın tefsirini yapmak mümkün değildir.[234]İbn Teymiye'ye (ö.728/1327) göre, Kur'ân'ın anlaşılmasında sebeb-i nüzul önemli bir amildir.

---

[231] Secde, 32/11
[232] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.4, s.237.
[233] Cerrahoğlu, **Tefsir Usulü,** TDV. Yay., Ankara,1995, s.114.

Suyûtî'ye (ö. 911/1505) göre ise, "Bir ayetin sebeb-i nüzûlü hakkında konuşmak, rivayet ve sema (işitme) ile olur, aksi takdirde söz söylemek helal olmaz.[235] Yukarıda belirtildiği gibi âyetlerin tefsir ve te'vilinde sebeb-i nüzulun bilinmesi önemli bir etkendir. Sebeb-i nüzûl, Kur'ân âyetlerinin anlaşılması ve yorumlanmasına dair genelde sahabe ve tabiûnden nakledilen rivâyetlerden oluşmaktadır..

Mustafâ Hayrî Efendi de, kendisinden önceki birçok müfessir gibi, tefsîrinde sebeb-i nüzûlden faydalanmış ve bu konuda birçok rivâyet zikretmiştir. Bu konuyu eserinden örnekler vererek irdeleyelim:

Örnek 1

"وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارَىٰ عَلَىٰ شَيْءٍ وَقَالَتِ النَّصَارَىٰ لَيْسَتِ الْيَهُودُ عَلَىٰ شَيْءٍ وَهُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ ۗ كَذَٰلِكَ قَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ مِثْلَ قَوْلِهِمْ ۚ فَاللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ"/ *"Yahudiler, 'Hıristiyanlar bir temel üzerin de değiller' dediler. Hıristiyanlar da, 'Yahudiler bir temel üzerin de değiller'dediler. Oysa hepsi Kitab'ı okuyorlar. (Kitab'ı) bilmeyenler de tıpkı bunların söyledikleri gibi demişti. Artık onların aralarında uyuşamadıkları davada, kıyamet gününde hükmü Allah verecektir."*[236]

روي في سبب نزول هذه الآية ، ما رواه ابن كثير عن ابن عباس انه قال : لما قدم أهل نجران من النصارى على رسول الله ﷺ، أتتهم أحبار اليهود – أي اكابرهم وعلمائهم - فتنازعوا عند رسول الله ﷺ، فقال رافع بن حَرملة : ما أنتم على شيء من الدين ، وكفر بعيسى وبالإنجيل. وقال قسيس من النصارى لليهود : ما أنتم على شيء من الدين، وكفر بموسى وبالتوراة، فأنـزل الله عزّ وجلّ (وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارَى علي شيئ ..) الآية./"Bu âyetin nüzûl sebebinde, İbn Kesîr, İbni Abbas'tan rivâyet ederek şöyle der: "Necran Hıristiyanları Peygamber'i (sas.) ziyarete geldiklerinde Yahudilerin büyük âlimleri geldiler onlarla tartışmaya başladılar. Rafi' ibn Harmele dedi ki, "Ey Hıristiyan topluluğu! Siz doğru bir din üzerin de değilsiniz." ve İsa'ya, İncil'e hakaret etmeye başladı. Hıristiyanlardan bir papazda, "Sizler ey Yahudi toplumu! Doğru bir din üzerin de değilsiniz." diye cevap verdi ve Musa'ya, Tevrat'a hakaret

[234] Sabûnî, **et-Tibyan fi ulumi'l-Kur'ân**, Dar-u İhsan, 2003, s.29.
[235] Suyûtî, **el-İtkan fi ulumi'l-Kur'ân,** Daru İbn Kesîr, Dımaşk-Beyrut, 1996, c.1, s.32. (İfade Vâhidî'ye aittir.)
[236] Bakara, 2/113.

etmeye başladı. Allah' ta (cc) bu âyeti indirdi:" *(Yahudiler, "Hıristiyanlar bir temel üzerin de değiller" dediler…)*[237]

Örnek 2

"إِن تُبْدُواْ الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَ وَإِن تُخْفُوهَا وَتُؤْتُوهَا الْفُقَرَاء فَهُوَ خَيْرٌ لُّكُمْ وَيُكَفِّرُ عَنكُم مِّن سَيِّئَاتِكُمْ وَاللّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ"/*"Sadakaları açıktan verirseniz ne güzel! Fakat onları gizleyerek fakirlere verirseniz bu, sizin için daha hayırlıdır ve günahlarınızdan bir kısmına da keffaret olur. Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır."*[238]

Müfessir, bu âyetin nüzûl sebebini şu rivâyeti aktararak açıklar:

(إن تُبْدُواْ الصَّدَقَاتِ) سئل رسول الله صلي الله عليه وسلم : هل صدقة السر افضل، ام صدقة العلانية؟ فنزلت./"Resulullah'a (s.a.s.) soruldu; 'Gizli (verilen) sadaka mı daha afdaldir, yoksa açık (verilen) sadaka mı?' (akabinde bu âyet) nazil oldu."[239]

Örnek 3

"وَإِن كَانَ كَبُرَ عَلَيْكَ إِعْرَاضُهُمْ فَإِنِ اسْتَطَعْتَ أَن تَبْتَغِيَ نَفَقًا فِي الْأَرْضِ أَوْ سُلَّمًا فِي السَّمَاءِ فَتَأْتِيَهُم بِآيَةٍ ۚ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَمَعَهُمْ عَلَى الْهُدَىٰ ۚ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْجَاهِلِينَ"/*"Eğer onların yüz çevirmeleri sana ağır geldiyse; bir delik açıp yerin dibine inerek, yahut bir merdiven kurup göğe çıkarak onlara bir mucize getirmeye gücün yetiyorsa durma, yap! Eğer Allah dileseydi, elbette onları hidâyet üzere toplardı. O hâlde, sakın cahillerden olma."*[240]

Müellif, bu âyetin nüzûl sebebini de şu rivâyeti aktararak açıklar:

يروي ان الحارث ابن عامر اتي رسول الله صلي الله عليه وسلم في محضر من قريش، فقالوا : يا محمد ائتنا بآية ونحن نصدقك، فابي الله ان ياتيهم بآية مما اقترحوا، فاعرضوا عنه صلي الله عليه وسلم فشق ذالك عليه لما انه كان شديد الحرص علي ايمان قومه، وكان يود ان ينزلها الله تعالي طمعا في ايمانهم، فنزلت الآية./"Rivâyet edilir ki, Haris bin Amir, Resûlellah'a (s.a.s.) Kureyş topluluğu içinde gelerek, şöyle dedi; "Ey Muhammed! Bize bir âyet getir, Biz de sana inanalım." Ancak Allah(cc), onların önerisini kabul etmedi. Onlarda Peygamberden (s.a.s.) yüz çevirdiler. Bu (olay) Peygamberin (s.a.s.) zoruna gitti; çünkü kavminin iman etmesini çok

[237] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.142-143.
[238] Bakara, 2/271
[239] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.282.
[240] En'am, 6/35.

istiyordu. Allah'ın (cc), onların iman edecekleri umuduyla, (o anda) âyet indirmesini çok istiyordu. Akabinde bu âyet nazil oldu."[241]

Örnek 4

"وَالَّذِينَ لَا يَدْعُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَٰهًا آخَرَ وَلَا يَقْتُلُونَ النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ وَلَا يَزْنُونَ ۚ وَمَن يَفْعَلْ ذَٰلِكَ يَلْقَ أَثَامًا" */"Onlar, Allah ile beraber başka bir ilâha kulluk etmeyen, haksız yere, Allah'ın haram kıldığı cana kıymayan ve zina etmeyen kimselerdir. Kim bunları yaparsa ağır azaba uğrar."[242]*

Mustafâ Hayrî Efendi, bu âyetin sebeb-i nüzulü hakkında şu bilgileri aktarmıştır:

عن عبد الله بن مسعود رضي الله عنه انه قال : قال رجل : يا رسول الله ((اي الذنب اكبر عند الله؟ قال : ان تدعو لله نِدّا وهو خلقك، قال : ثم ايٌّ؟ قال : ان تقتل ولدك خشية ان يطعم معك، قال : ثم ايٌّ؟ قال : ان تزني بحليلة جارك)) فانزل الله تعالي تصديقا له صلي الله عليه وسلم (وَالَّذِينَ لَا يَدْعُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَٰهًا آخَرَ...) الآية /"Abdullah İbn Mes'ûd'dan (r.a.) rivâyet edilir ki, bir adam Peygamber'e (s.a.s.) "Ya Resulellah! Allah katında hangi günah en büyüktür?" diye sordu. Cevaben 'Allah seni yarattığı halde ona ortak koşmandır.' dedi. 'Sonra hangisidir?' dedi. 'Senin yiyeceğine ortak olacağı korkundan dolayı evladını öldürmendir.' 'Sonra hangisidir?' dedi. 'Komşunun eşiyle zina etmendir.' dedi.' Allah (cc) bu âyeti peygamberini tasdik etmek için indirdi. (وَالَّذِينَ لَا يَدْعُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَٰهًا آخَرَ...). "[243]

Örnek 5

Müfessir bu âyetin nüzûl sebebini ise şu rivâyeti aktararak açıklar:

روي البخاري ومسلم عن جابر رضي الله عنه قال : سمعت رسول الله صلي الله عليه وسلم يحدث عن فترة الوحي ، فقال في حديثه: فبينا أنا أمشي، إذ سمعت صوتا من السماء، فرفعت رأسي، فإذا الملك الذي جاءني بحراء، جالس على كرسي بين السماء والأرض، فجئثت منه رعبا، حتي هويت الي الارض فجئت اهلي فقلت : زملوني، زملوني، فدثروني، فأنزل الله عز وجل : (يأَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ).[244] /"Buharî ve Müslim, Cabir'den (r.a.) nakleder ki, şöyle demiştir; 'Ben, Peygamber'in (s.a.s.) vahyin fetretinden

[241] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.113.
[242] Furkan, 25/68.
[243] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, s.IV/37.
[244] Müddessir, 74/1.

bahsederken işittim. Konuşması esnasında diyordu ki; 'Yürüdüğüm sırada birden gökyüzünden bir ses işittim. Başımı kaldırdım. Baktım ki Hira'da bana görünen melek orda. Yer ve gökyüzü arasında, kürsü ezerinde oturmuş. Korkudan dizlerim üzerine çöktüm. Tâ ki yere düştüm. Eve geldim. 'Beni örtün! Beni örtün!' dedim ve beni örttüler. Sonra Allah (cc) bu âyeti *('Ey örtünüp bürünen Peygamber!)*[245] indirdi.

Görüldüğü Müellif, nüzül sebeplerine yeri geldiğince değinmiştir. Nüzul sebepleri aktarırken Vâhidî, Suyûtî gibi bu konuda müstakil eser te'lif eden âlimlerin kitaplarından faydalanmıştır.

2.4. DİRÂYET AÇISINDAN el-MUKTATAF MİN UYÛNİ'T-TEFÂSÎR

Dirâyet tefsiri; rivâyetlere münhasır kalmadan Arap dili ve Edebiyatı, dini ve felsefi ilimler ile çeşitli müspet ilimlere dayanılarak yapılan tefsirdir.[246] Bu kaynaklarla yapılan tefsire de "dirâyet tefsiri" ya da "re'y ile tefsir" ya da "ma'kul tefsir" denilir.

Mustafâ Hayrî Efendi'nin tefsirinde:

1- Gramer ile ilgili incelikleri ele alması,[247]

2- Kelimelerin luğavî ve nahvî yönlerini beyan etmesi,[248]

3- Şiirle istişhâd yoluna gitmesi,[249]

4- Kavram genişlemelerine yer vermesi, Kavramlara geniş açıklamalar yapması, yorumlaması,[250] dolayısıyla re'y metodunu uygulayışı,

[245] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr,** c.4, s.357.
[246] Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 230. Soysaldı, **Kur'ân ve Tefsir**, s.168.
[247] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr,** c.1, s.12-V/217-501 vd..
[248] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr,** c.1, s.12-V/217-501 vd..
[249] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr,** c.1, s.26-28 vd..
[250] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr,** c.1, s.43-152-139 vd.

5- Belağât ilminin alt dalları olan; Meânî, Beyan ve Bedi'ilimlerinin inceliklerini beyan etmesi, bu tefsiri, rivayet içerikli dirâyet tefsiri yapmaktadır.

2.4.1. Dil İlimleri Açısından el-Muktataf min Uyûni't-Tefâsîr

*el-Müktataf min Uyûni' t-Tefâsîr'*in önemli özelliklerden birisi de müellifinin, dil ile ilgili hususlar üzerinde durmasıdır. Mustafâ Hayrî Efendi, âyetleri tefsir ederken özellikle kelimelerin yapısı (sarf), kelimenin cümle içerisindeki fonksiyonu (nahiv) gibi özellikler üzerinde durmuştur. Müfessir, dil ile ilgili hususları Câhiliye şiirinden delil getirerek izah etmiştir. Çoğu zamanda, kelime tahlili yaparak, lügat kitaplarından yararlanarak, tefsir etmiştir.

2.4.1.1. Kelime Tahlilleri Açısından el-Muktataf min Uyûni't-Tefâsîr

Örnek 1

"اَللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ" /*"Gerçekte, Allah onlarla istihza(alay) eder de azgınlıklarında onlara fırsat verir, bu yüzden onlar bir müddet başıboş dolaşırlar*[251].

و الاستهزاء و في اللغة التي السخرية والاستخفاف واصله من الخفة لان من كان خفيف العقل سخر و استهزأ من غيره.

Müfessir, âyette geçen: "يَسْتَهْزِئُ" kelimesini tefsirini şu şekilde yapmıştır: "İstihza', sözlükte alay etmek hafife almaktır, asıl itibarıyla bir şeyin hafif olmasıdır; çünkü aklı hafif olan başkasıyla alay eder."[252]

Görüldüğü üzere Müfessir, kelimeyi tefsir ederken, kelime tahlilinden faydalanmıştır. Bunun gibi örnekler eserde bir hayli çoktur.

Örnek 2

"والمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ۖ كِتَابَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ ۚ وَأُحِلَّ لَكُم مَّا وَرَاءَ ذَٰلِكُمْ أَن تَبْتَغُوا بِأَمْوَالِكُم مُّحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ ۚ فَمَا اسْتَمْتَعْتُم بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً ۚ وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا تَرَاضَيْتُم بِهِ مِن بَعْدِ الْفَرِيضَةِ ۚ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا" /*"(Savaş esiri olarak) sahip olduklarınız hariç, evli*

[251] Bakara, 2/15
[252] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.42.

kadınlar (da size) haram kılındı. (Bunlar) üzerinize Allah'ın emri olarak yazılmıştır. Bunların dışında kalanlar ise, iffetli yaşamak ve zina etmemek şartıyla mallarınızla (mehirlerini verip) istemeniz size helâl kılındı.

Onlardan (nikâhlanıp) faydalanmanıza karşılık sabit bir hak olarak kendilerine mehirlerini verin. Mehir belirlendikten sonra, onunla ilgili olarak uzlaştığınız şeyler konusunda size günah yoktur. Şüphesiz ki Allah (her şeyi) hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir."[253]

Sifah,"/ السفاح : الزنا من السفح وهو صب الماء، وسمي الزنا به لأنه لا غرض له الا الصب لتفريغ الشهوة. zina'(anlamında)dır. Sefh'(masdarından)ten gelir. O'da su dükmek'(anlamında)tir. Zina sifah ile tesmiye edilmiştir; zira ondan maksat sadece nefsi tatmin etmektir."

Müfessir, burada "مُسَافِحِينَ" kelimesini tefsir ederken, yine kelime tahlilinden yararlanmıştır.

2.4.1.2. Nahiv İlmi Açısından el-Muktataf min Uyûni't-Tefâsîr

Bir müfessirin temelşartlarından birisi, şüphesiz nahiv ilmini iyi bilmesidir; zira nahiv imini bilmeyen bir kişinin, dirayet bağlamında âyetleri tam manasıyla doğru yorumlaması mümkün değildir. Musatafâ Hayrİ Efendi'nin bu ilimde iyi bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamında birkaç örnekle konu açıklığa kavuşacaktır.

Örnek 1

" يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ أَبْصَارَهُمْ ۖ كُلَّمَا أَضَاءَ لَهُم مَّشَوْا فِيهِ وَإِذَا أَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا ۚ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ ۚ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ "/*"Şimşek neredeyse gözlerini alıverecek. Önlerini her aydınlatışında ışığında yürürler. Karanlık çökünce dikilip kalırlar. Allah dileseydi, elbette onların işitme ve görme duyularını giderirdi. Şüphesiz Allah, her şeye hakkıyla gücü yetendir."*[254]

Mustafâ Hayrî Efendi, âyetteki, "كُل" kelimesinin, bir şeyin umum efradı veya umum eczasını ifade etmek için vazı' edildiğini ve devamlı, lâfzen veya takdiren

[253] Nisa, 4/24
[254] Bakara, 2/20

muzâf olarak kullanıldığını, "ما" masderiyye-i zarfiyye ile kullanıldığında ise tekrarı ifade ettiğini, "مشوا" fi'ilinde mef'ûlun hazfe gitmiş olduğunu açıklamıştır. Dolayısıyla, nahiv ilminden faydalanmıştır.[255]

Örnek 2

"فَلَمَّا رَأَوْهُ زُلْفَةً سِيئَتْ وُجُوهُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَقِيلَ هَٰذَا الَّذِي كُنتُم بِهِ تَدَّعُونَ " / *"Onu (azabı) yakından gördükleri zaman inkâr edenlerin yüzleri kötüleşir ve onlara, "İşte bu, (alaylı bir biçimde) isteyip durduğunuz şeydir" denir.*[256]

(فَلَمَّا رَأَوْهُ) الفاء فاء الفصيحة، معربة عن تقدير جملة، كأنه قيل : وقد أتاهم الموعود فرأوه فلما رأوه...

"*(Onu (azabı) yakından gördükleri zaman)*"(فَلَمَّا 'daki) fa, fa-i fasihadır. Mukadder bir cümlenin varlığıdını ifade ediyor. Şu şekilde ifade edilmiş gibidir: Onlara vaad edilen azap geldiği halde; onlarda gördüler. Gördükleri zaman…[257]

Mustafâ Hayrî Efendi, burada fa-i fasahiyenin görevini anlatıyor. Fa-i fasahiye, Nahiv ilminde şart edatlarıyla kullanılan fa'dır. Vazifesi mükadder bir cümlenin varlığını bildirmektir. Dolayısıyla müellif âyeti tefsir ederken Nahiv ilminden faydalanmıştır.

2.4.1.3. Câhiliye Şiirinden İstişhat Getirmesi Açısından el-Muktataf min Uyûni't-Tefâsîr

Müfessirimiz, bazı kelimelerin lügât anlamını izah etmek, bir kavramı ispat etmek için, bir kelimenin gramer açısından nasıl kullanıldığını göstermek için ya da anlama vurgu yapmak için bazen şiirle İstişhatta bulunur.

Örnek 1

Müfessirimiz, Bakara sûresinin başında, Hurûf-ı mukattaa'nın hikmetlerini şu şekilde aktarmıştır:

و كل ما كان المقصود اهم كان المقدم اكثر و لهذا ينادي القريب بالهمزة فيقال ازيد والبعيد بيا فيقال يا زيد والغافل ينبه بألا فيقال ألا يا قوم الا يا زيد كما قال الشاعر : اَلاَ يَا حَمْزُ للشُرُفُ النَوَاءِ وَهُنَّ مُعَقَّلاتٌ بِالفِناءِ

[255] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.47-48.
[256] Mülk, 67/27.
[257] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.5, s.291.

"Maksut ne kadar mühimse, gaflet ne kadar fazlaysa mukaddimede o kadar fazla olur. Bunun içindir ki, yakın olan biri çağrıldığında: "أزيد", uzak olan çağrılır ise: "يازيد" ile, gafil olanda da "ألا" da ilave edilerek tenbih edilir ve "ألا يا قوم و ألا يا زيد" denilir.

Şair şöyle demiştir:

اَلاَ يَا حَمْزُ للشُرُفُ النَوَاءِ وَهُنَّ مُعَقَلاتٌ بِالفِناءِ[258] / "Hey Hamza! Avluda bağlı olan semiz devlere hücum et."

Müellif gafil olan birinin seslenişinde, (يَا) harfine ilaveten (اَلاَ) harfininde getirileceğini iddia etmiştir. Bu davasını şairin bu şiiriyle istişhatta bulunarak ispatlamıştır.

Örnek 2

"ذَٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ ۛ فِيهِ ۛ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ" / *"O kitap (Kur'ân); onda asla şüphe yoktur. O, müttakîler (sakınanlar ve arınmak isteyenler) için bir yol göstericidir."*[259]

Müfessir, âyetteki "مُتَّقِين" kelimesini tefsir ederken şu bilgileri aktarmaktadır: bu kelime, "الإتقاء " kelimesinden alınmadır. Oda "الوقاية" kelimesinden alınmıştır. Vikâye'nin anlamı korumaktır. "Takiyye" ve " Takva" ism-i masdardır. Şair şöyle demiştir:

"خلّ الذنوب صغيرها ** وكبيرها ذاك التقى لا تحتقرنّ صغيرة ** إنّ الجبال من الحصي"[260]/Günahların küçüğünü de büyüğünü de terk et. Küçük(günahları) az görme; zira dağlar da küçük taşlardan meydana gelmiştir."

Mustafâ Hayrî Efendi, burada âyeti tefsir ederken kelimeleri, yapıları yönünden inceleyen Sarf İlmi'nden faydalanmış ve şiirle istişhatta bulunmuştur.

[258] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.26
[259] Bakara, 2/2
[260] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.28

2.5. DİĞER İLİMLER AÇISINDAN el-MUKTATAF MİN UYÛNİ'T-TEFÂSÎR

2.5.1. Fıkıh Açısından el-Muktataf min Uyûni't-Tefâsîr

Mustafâ Hayrî Efendi, ahkâm âyetlerini tefsir ederken fıkhî konulara da değinmiştir. Bazı yerlerde ihtilaflı olan hükümleri mezhep sahiplerine isnat etmiş, bazı yerlerde ise; "Cumhur böyle diyor, falan âlim de şöyle demiştir." diye isnatta bulunmuştur. Âyetlerin bir kısmını tefsir ederken de, fıkhî ihtilafı beyan ettikten sonra tercihte bulunmuştur. Bir kısmında ise fıkhî konuyu mezheplere veya âlimlere isnat etmeden kendisi beyan etmiştir.

2.5.1.1. Fıkhî Bir Mevzûda Mezhep İmamlarının ve Âlimlerin Görüşüne Yer Vererek Âyetleri İzah Etmesi

Örnek

Müfessirimiz, Besmele'nin fıkhî boyutuyla ilgili şu bilgileri aktarmıştır:

فصل : البسملة آية من القرآن، أنزلت للفصل بين السور، وقال الشافعي آية من كل سورة ما عدا برائة، فحّرم قرائتها علي الجنب، والحائض، والنفساء، وهذا لو قصد التلاوة، ومذهب الجمهور انها من القرآن، ولم تجز الصلاة بها نظرا الي شبهة خلاف مالك، لانه ادعي عدم تواتر كونها قرآناً.

ورد الامر بقرائة البسملة في مواضع من القرآن، كقوله سبحانه (اقرأ باسم ربك) والبسملة تجب عند الذبح، ورمي الصيد، والارسال اليه، ولكن يقوم مقامها كل ذكر خالص، ولايأتي بالرحمن الرحيم عند الذبح، لان الذبح ليس بملائم للرحمة، لكن في الجوهرة[261] لو قال : بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ فهو حسن، وفي ابتداء الفاتحة في كل ركعة، قيل تجب قرائتها لكنّ الاصح انها سنة، ويسنّ في ابتداء الوضوء، والاكل، وفي كل امر ذي بال، وتكره عند كشف العورة، او في محل النجاسة، وعند شرب الدخان ونحوه، فمعني (ذي بال) اي شريف يهتم به.

Müfessir, Besmele'nin Kur'ân'dan bir sûre olduğunu beyan ettikten sonra fıkhî ihtilafı şöyle açıklamıştır: "Şafiî'ye göre (Besmele), her sûreden bir âyettir. Bundan dolayı cünup olan kişiye, hayız veya nifas halinde olan kadınlara, tilâvet niyetiyle Besmele okumak haram kılınmıştır.

[261] Molla Hüsrev, **el-Cevheretü'n-Neyyire; Şerh-u Mühtasarü'l-Kudûrî**, Darü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, Lübnan, 2006. c.2, s.437.

Cumhûra göre (Besmele), Kur'ân'dan bir parçadır. Namazda Kırâat yerine geçmez, çünkü İmam Malik, Besmelenin tevâtür yoluyla Kur'ân'ın bir âyeti olduğu hususunu kabul etmemiştir. Hayvanı boğazlarken, av hayvanına ok atarken, avcı hayvanı salarken, Besmele çekmek vaciptir.

Besmele yerine her türlü zikir geçerlidir. Rahmân ve Rahîm, hayvan boğazlanırken okunmamalı; zira boğazlamak rahmete uygun değildir. Fakat Cevhere'de: "Şâyet 'Bismillahirrahmanirrahim' derse güzel olur.'[262] Şeklinde ifade etmiştir.

Her rekâtta Fatiha başında Besmele çekmek, bazı âlimler vaciptir demiştir, fakat kuvvetli görüşe göre sünnettir. Abdest almaya başlarken, yemekten önce ve kıymet şâyân bir işe başlarken Besmele çekmek sünnettir. Avret açarken, necis bir yerde iken, sigara içerken, vs. gibi durumlarda ise Besmele çekmek mekruhtur".[263]

İhtilafı beyân ederken müellif, ilk önce cumhûrun görüşüne yer vermiştir. Daha sonra İmam Şafiî'nin görüşünü aktarmış ve Besmelenin fıkhî hükmüne değinmiştir.

2.5.1.2. Fıkhî Hüküm İhtiva Eden Bir Âyeti Âlimlerin ve Mezhep İmamlarının Görüşlerine Yer Vermeden Bizzat Kendisinin Tefsir Etmesi

Örnek 1

Mustafâ Hayrî Efendi'nin mezhep imamlarının görüşlerine yer vermeden bizzat kendisinin tefsir ettiği ayetlere şu örneği verebiliriz:

"وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ ۚ فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ ۖ وَلَا تَحْلِقُوا رُءُوسَكُمْ حَتَّىٰ يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحِلَّهُ ۚ فَمَن كَانَ مِنكُم مَّرِيضًا أَوْ بِهِ أَذًى مِّن رَّأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِّن صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ ۚ فَإِذَا أَمِنتُمْ فَمَن تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ ۚ فَمَن لَّمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ ۗ تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ ۗ ذَٰلِكَ لِمَن لَّمْ يَكُنْ أَهْلُهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ۚ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ " */"Hacc'ı da, Umre'yi de Allah için tamamlayın. Eğer (düşman, hastalık ve benzer sebeplerle) engellenmiş olursanız artık size kolay gelen kurbanı gönderin. Bu kurban, yerine varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin. İçinizden her kim hastalanır veya başından rahatsız olur*

[262] Molla Hüsrev, **el-Cevheretü'n-neyyire; Şerh-u mühtasarü'l-Kudûrî**, c.2, s.437.
[263] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.12.

(da tıraş olmak zorunda kalır)sa fidye olarak ya oruç tutması, ya sadaka vermesi, ya da kurban kesmesi gerekir. Güvende olduğunuz zaman hacca kadar umreyle faydalanmak isteyen kimse, kolayına gelen kurbanı keser. Kurban bulamayan kimse üçü hacda, yedisi de döndüğünüz zaman (olmak üzere) tam on gün oruç tutar. Bu (durum), ailesi Mescid-i Haram civarında olmayanlar içindir. Allah'a karşı gelmekten sakının ve Allah'ın cezasının çetin olduğunu bilin."[264]

...العمرة سنة علي الراجح لقوله صلي الله عليه وسلم ((الحج جهاد ، والعمرة تطوع)) وإتمامهما أداؤهما بشرائطهما ، بلا توان ولانقصان ، فهو دليل علي أنّ من شرع فيهما لزمه إتمامهما./…Kuvvetli görüşe göre umre, sünnettir. Bunun delili şu hadistir: " Hac cihattır. Umre ise tatavvü'tur (sünettir)[265]. Onları tamamlamak ise, şartlarını yerine getirerek, tembellik etmeden ve noksansız bir şekilde, edâ etmektir. O halde bu hadis, hac ve umreye başlayan kişi üzerine, onları tamamlamanın farz olduğuna delildir."[266]

Müellif, bu konuda Ebu Hanife'nin görüşünü desteklemiştir. Zaten tezimizin başında müellifin ilmî kişiliğini açıklarken, müellifin Hanefî mezhebine mensup olduğunu ve bu konuda bir imihal yazmış olduğunu belirtmiştir.

Örnek 2

Müellif, yine birinci örnekte verilen âyette geçen: "Eğer (düşman, hastalık ve benzer sebeplerle) engellenmiş olursanız" hükmünü aynı yöntemle beyan etmiştir. Şöyleki:

(فإن أحصرتم) ...وكل منع من عدو أو مرض أو غيرهما فهو إحصار ، لما روي عن النبي صلي الله عليه وسلم أنه قال : ((من كسر أو عَرِجَ فقد حلّ ، وعليه حجة أخري))/ (Şâyet engellenirseniz) … Düşman, hastalık, vs. bütün engeller ihsârdır; çünkü Peygamber'den (s.a.s.) rivâyet edilmiştir ki, ayağı kırılan ve sakatlanan kişi (ihramdan) çıkmıştır. (O'na) başka bir hac yapmak farzdır.[267]

[264] Bakara, 2/196
[265] İbni Mace, **Menasik**, 3023.
[266] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.214.
[267] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.214.

Müellif, bu konuda yine Ebu Hanife'nin görüşünü desteklemiş ve Şafiî mezhebinin görüşünü reddetmiştir. Zira Şafiî mezhebine göre İhsar, ancak düşmanın engellemesiyle olur.

2.5.1.3. Âyette Bulunan Fıkhî Bir Mevzû İle İlgili Görüşleri Zikrettikten Sonra, Delil Getirerek Bir Görüşü Tercihte Bulunması

Örnek

" وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِين "/ *"Namazı kılın, zekâtı verin. Rükû edenlerle birlikte siz de rükû edin.*[268]"

واستدل بعض العلماء من الآية : (واركعوا مع الراكعين) علي وجوب الجماعة ، وكذا الأحكام الشرعية تدل عليه ، من أن تاركها لغير عذر تُرَدُّ شهاته ، ويري بعضهم أنها سنة مؤكدة ، وأقوي السنن المؤكدة هي سنة الفجر ، ومع ذالك رُخِّص في تركها لإدراك الجماعة ، لآنّ ثواب الجماعة أعظم من فضيلة ادراك ركعتي الفجر ، لأنها تفضل الفرض منفردا بسبع وعشرين ضعفا ، لا تبلغ ركعتا الفجر ضعفا واحدا منها .

Mustafâ Hayrî Efendi, yukarıdaki âyeti tefsir ettikten sonra, fıkhî hükmündeki ihtilafı açıklamaya başlar ve der ki, " Bazı âlimler, bu âyetten hareketle, namazda cemâatin vacip olduğunu dile getirmişler. Şer'î hükümler de buna delâlet eder; çünkü özrü olmadan cemâati terk edenin şehadeti merduttur. Bazıları da müekket sünnet olduğu görüşündedirler."

Müellif, bu görüşleri serd ettikten sonra kendi görüşünü ileri sürer ve delil getirir. Şöyle ki, "Hal bu ki, müekket sünnetlerin en kuvvetlisi fecrin iki rekâtıdır, böyle olduğu halde cemâate yetişmek için terklerine cevaz verilmiş; zira cemâatin sevabı fecrin iki rekâtından fazladır. Cemâatle namaz münferidin yirmi yedi katıdır. Fecrin iki rekâtı ise cemâatin bir katına da yetişmez."[269]

Dört mezhebin bu konudaki görüşleri lu lekildedir: Hanefî, Malikî ve bazı Şafiî âlimlerine göre, cemaatle namaz kılmak "müekket sünnettir". Çünkü, eğer cemaatle namaz kılmak farz olsaydı, tek başına namaz kılmanın caiz olmaması gerekirdi.

---

[268] Bakara, 2/43
[269] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.2, s.77

Bu alimlerin delili şu hadis-i şeriftir: "Cemaatle namaz kılmak tek başına namaz kılmaktan yirmi yedi (bir rivayette yürmü beş) derece afdaldir."[270]

Şafii alimlerinin büyük bir kısmına göre, cemaatle namaz kılmak "farz-ı kifayedir".

Hanbelİ mezhebine göre, cematle namaz kılmak "farz-ı ayın"dır. Bu görüşe göre mazeretsiz cemaate gitmeyen günahkar olur. Bununla beraber, tek başına namaz kılanın namazı da geçerlidir. [271]

Bu ihtilaf göz önünde bulundurulduğunda Müellif, bu konuda yine mensubu olduğu mezhebininde içinde bulunduğu Cumhûrun, görüşünü desteklemiştir. Reddetmiş olduğu görüş ise Hanbelî mezhebî ve Şafiî mezhebinin çoğunluk görüşüdür.

2.5.2 Kelâm Açısından el-Muktataf min Uyûni't-Tefâsîr

Müfessirlerin bilmekle yükümlü oldukları ilimlerden biri de kelâm ilmidir. Kur'ân'ın büyük bir bölümü Allah'ın varlığı ve birliği, isim, sıfat ve fiilleri, kevnî hâdiseler, haşir, cezâ ve mükâfât, nübüvvet, kitapların gönderilmesi gibi kelâm ilminin kapsamına giren konulardan bahsetmektedir.[272]

İ'tikâdın temelini oluşturan bu mevzularla ile ilgili zihinlerinde şüphe taşıyan ve kalbi mutmain olmayan müfessirlerin, Kur'ân'ı sağlıklı ve Allah'ın murâdına uygun bir şekilde tefsir etmeleri mümkün değildir.[273]

Kelâm İlmi; " Kesin deliller kullanmak ve muhaliflerin ileri sürdüğü şüphe ve itirazları def etmek sûretiyle dini âkîdeleri ispata güç kazandıran bir ilim" olarak tanımlanır.[274]

---

[270] Buhari, Buyu', 49; Müslim, Mesâcid, 345,346; Ebu Dâvud, Salât, 47; İbn mace, Mesâcid, 16.
[271] Vehbe, Zühaylî, **el-Fıkhü'l-İslamî ve Edilletuhu**, Dârü'l-Fikr, Dımaşk, 1983, c.2, s.149-151.
[272] Seyyid Şerif Cürcânî, **Şerhü'l-Mevâkıf**, Dârü'l- Kütübü'l-İlmiye, Beyrut, Lübnan, 1998, c.1, s.23. Gölcük -Toprak, **Kelam**, s.23.
[273] Durmuş Ali Kayapınar, **Tefsir Usûl ve Tarihi**, Olgunçelik Matbaa, Konya, 2001, s.228.

İmam-ı Gazâli (ö.505/1111), Kelâm İlmi'nin gâyesi hakkında şunları ifade etmektedir: "...bu ilmin gâyesi Ehl-i Sünnet'e mensup kişilerin âkîdelerini, bid'ât ehlinin karışık ve çarpık fikirlerine karşı korumaktır. Muhakkaktır ki Cenab-ı Allah, Elçisi Muhammed'in (s.a.v) diliyle hak ve doğru olan âkideyi, kullarına öğretmiştir. Nitekim bu itikât kuralları kulun dünya ve âhiret mutluluğunu sağlayacaktır.

Daha sonra Şeytan, bid'ât ehline sünnete muhalif bazı vesveseler öğretmiş onlar da bu vesveseleri dillerine dolayıp, neredeyse Ehl-i Sünnet'in i'tikâdını karıştıracak ve bozacak kadar ileri gitmişlerdir. Cenab-ı Allah, bid'âtçıların sünnete aykırı olarak uydurdukları yanıltıcı vesveselere, mantıklı ve düzenli sözlerle karşı çıkarak Sünnet-i Seniyye'yi savunan kelâmcılar denilen bir grup yaratmıştır."[275]

Mu'tezile gibi diğer Ehl-i Sünnet dışı mezheplerde fikir ve düşüncelerini Kur'ân ile temellendirmeye çalışmışlardır. Onlar, Kur'ân'ı kendi fırkalarının görüşleri içerisinde yorumlamaya ve böylece fırkalarının meşrûluğunu ve bekâsını sağlamaya çalışmışlardır.

Mustafâ Hayrî Efendi, bu eserinde, Ehl-i Sünnet'in görüşlerine yer vermek sûretiyle onları savunur ve diğer mezhepleri, (özellikle Mu'tezileyi) tenkit eder.

Mustafâ Hayrî Efendi, "*el-Muktataf min Uyûni' t-Tefâsîr*" adlı eserinde kelâmî mevzûları ayrıntılı bir şekilde ele almamakla beraber, kelâmcılar arasında ciddi münâkaşalara konu olan âyetleri tefsir ettiği durumlarda bu mevzulara değinmiştir.

Örnek 1

"الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ" / *"Onlar gâyba inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizden de Allah yolunda harcarlar."*[276]

---

[274] Şerafeddin Gölcük, - Süleyman Toprak, **Kelam**, Tekin Yay. , İstanbul, 1998, s.22. A.Saim Kılavuz, **İslam Akaidi ve Kelama Giriş**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1993, s.248.

[275] Ebu hamid Muhammed b. Muhammed Gazâli, **el-Munkız'u mine'd-dalâl,** (çev. Yahya Pakiş), Umran Yay., İstanbul, 1998, s.37.

[276] Bakara, 2/3.

الرزق هو ما ينتفع به و يستعمل بمعنى المرزوق و هو ما ساق الله تعالى الى عباده سواء كان حلالا او حراما ماكولا او مشروبا او ملبوسا او غير ذلك. و قال المعتزلة : الحرام ليس برزق. و الظواهر تشهد بانقسام الرزق الي الحلال و الحرام قال الله تعالى : وما من دابة في الارض الا على الله رزقها. و لو لم يكن الحرام رزقا لم يكن المتغذي به طول عمره مرزوقا لحديث : لقد رزقك الله طيبا فاخترت ماحرم الله عليك من رزقه. و الحرام رزق من الله تعالى لانه ولكن يتادب في نسبته الى الله تعالي و المراد هنا الرزق الحلال لانه في معرض وصف المتقين

Müfessir, âyeti tefsir ederken âyette geçen rızık kelimesinin tanımını Ehl-i Sünnet görüşüne göre vermiştir: "Rızık faydalı olan şeydir. (Mutlak) verilen şey anlamında da kullanılır. Rızık helal olsun haram olsun, yiyecek olsun içecek olsun veya giyecek olsun ya da başka şeyler olsun, Allah'ın kullarına gönderdiği şeylerdir."[277]

Sonra Mu'tezile'nin görüşünü zikreder; "Mu'tezile'ye göre, haram rızık değildir." Halbu ki, olgular rızkın helal ve haram diye iki kısım olduğuna delalet ediyor. Allah (cc) (وَمَا مِن دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا) *"Yeryüzünde hiçbir canlı yoktur ki, rızkı Allah'a ait olmasın."* [278] Şâyet haram rızık olmasaydı ömrü boyunca haramla yaşayan biri rızıklanmış olmazdı.

Hadîste; "Allah sana helali rızık olarak verdi fakat sen Allah'ın sana haram kıldığı rızkı tercih ettin." O halde haram rızıktır. Fakat edepli davranılmalı Allah'a isnat edilmemeli."[279]

Görüldüğü üzere Müfessir, Ehl-i Sünnetin görüşünü asıl alarak zikretmiş, Mutezile görüşünü delilleriyle getirerek reddetmiştir.

Örnek 2

"إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَن يَضْرِبَ مَثَلًا مَّا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا ۚ فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِن رَّبِّهِمْ ۖ وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَٰذَا مَثَلًا ۘ يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا ۚ وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ" /*" Allah, bir sivrisineği, ondan daha da ötesi bir varlığı örnek olarak vermekten çekinmez. İman edenler onun, Rablerinden (gelen) bir gerçek olduğunu bilirler.*

[277] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.31
[278] Hûd, 11/6
[279] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.31.

Küfre saplananlar ise, "Allah, örnek olarak bununla neyi kastetmiştir?" derler. (Allah) onunla birçoklarını saptırır, birçoklarını da doğru yola iletir. Onunla ancak fasıkları saptırır."[280]

Müellif, bu ayetin tefsirinde şu ifadeleri kullanmıştır:

(يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا ۚ وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ) ...وفي الآية رد علي المعتزلة في قولهم إن الله لا يخلق الضلال . /"Bu âyet, Mutezile'nin 'Allah(cc), dalaleti yaratmaz' görüşünü reddetmektedir."[281]

Mustafâ Hoca, bu âyeti tefsir ederken yine Mu'tezileyi tenkit etmiştir.

Örnek 3

"إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَن يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَٰلِكَ لِمَن يَشَاءُ ۚ وَمَن يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدِ افْتَرَىٰ إِثْمًا عَظِيمًا /*"Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz. Bunun dışında kalan (günah)ları ise dilediği kimseler için bağışlar. Allah'a şirk koşan kimse, şüphesiz büyük bir günah işleyerek iftira etmiş olur."*[282]

(وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَٰلِكَ لِمَن يَشَاءُ) ...ذهب المعتزلة إلي أنّه لا فرق بين الشرك وما دونه من الكبآئر في أنهما يغفران بالتوبة ولا يغفران بدونها ، فهم قد أخطأوا الفهم الصحيح ، لأنّ مساق النظم الكريم ، لإظهار جريمة الكفر ن ببيان استحالة مغفرته ، دون غيره من الذنوب ، ولو شرطنا التوبة ، لم يظهر بينهما فرق ، ولم يحصل المقصود من الزجر عن الكفر، وفيه رد أيضا علي الخوارج ، الذين زعموا أنّ كل ذنب شرك./"Mutezile, şirk ve diğer büyük günahlar arasında, tövbe ile affedileceği ve tövbe edilmeden affedilmeyeceği görüşündedirler. Onlar doğruyu anlamada hata etmişler; zira Âyetin akışı küfrün ne kadar büyük bir suç olduğunu izhar etmek için, affedilmesinin mümkün olmadığını ve diğer günahların böyle olmadığını bildirmek içindir.

Şâyet biz (Mu'tezile'nin dediği gibi) tövbeyi şart koşarsak aralarında bir fark olmaz. Âyetten maksut olan sakındırma hâsıl olmamış olur. Ayrıca bu âyette her günahın küfür olduğuna hükmeden Haricîler'in görüşlerinide reddetmektedir."

[280] Bakara, 2/26.
[281] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.59.
[282] Nisa, 4/48

Görüldüğü gibi müfessir, yukarıda Ehl-i Sünnet görüşüne taraftarlık yapmış, Mutezile ve Haricî fırkaların görüşlerini delil getirerek reddetmiştir.

2.5.3. Muhkem ve Müteşâbih Açısından el-Muktataf min Uyûni't-Tefâsîr

Kelime anlamı olarak muhkem; çok sağlam, dış etkilere ve bozulmalara karşı korunmuş demektir. Istılâh olarak da: manâsı kolaylıkla anlaşılabilen, başka bir ihtimal taşımayan, açık mânâlı nasslardır.[283]

Mütaşâbih ise kelime anlamı olarak benzeyen, ayırt edilmesi zor olacak şekilde birbirine benzeyen demektir.[284] Terim anlamı olarak ise; anlamlarında kapalılık bulunan veya birden çok mânâya gelme ihtimali olup da bu manalardan hangisinin tercih edileceği hususunda zorluk söz konusu olan âyet ya da kelimelerdir.[285]

İslam'ın ilk devirlerinde, âlimler müteşâbih âyetler üzerinde durmamışlar, bu âyetleri olduğu gibi kabul etmişlerdir; zira onlar, müteşâbihlerin mânâsını Allah'tan başkasının bilemeyeceğini iddiâ etmişlerdir. İslam âlimlerinin çoğunluğu da bu görüştedir.[286]

Çoğunluğunu kelâmcıların oluşturduğu halef âlimlerine göre ise, müteşâbihler te'vîl edilebilir; çünkü onlara göre müteşâbihleri te'vîl etmenin birçok faydası vardır.[287] Bir kısım İslâm âlimi de müteşâbihleri; mâhiyetlerini yalnızca Allah Teâlâ'nın bildiği "Mutlak müteşâbihler" ve ilimde derinleşmiş âlimlerin anlayabildiği "İzâfî müteşâbihler" diye iki kısma ayırmıştır.[288]

Muhkemler her kitapta asıl olandır. Nebi(s.a.v.), Abdullah b. Mes'ûd'a şöyle demiştir: *"Kitaplar tek harf olmak üzere tek kapıdan nâzil oluyordu. Kur'ân ise yedi harf olmak üzere yedi yönden nâzil olmuştur. Bunlar (bu yedi yön); zecr, emir, helâl, harâm, muhkem, müteşâbih ve emsâldir. Onun (Kur'ân'ın) helal kıldığını helal,*

---

[283] Tuncay Başoğlu, "Muhkem", **DİA**, TDV. Yay., İstanbul 2006. c.31, s.42. Cerrahoğlu, **Tefsîr Usûlü**, s.128.
[284] Yusuf Şevki Yavuz, "Müteşabih", **DİA**, TDV. Yay., İstanbul, 2006, c.32, s.204.
[285] Demirci, **Tefsîr Usûlü**, s.168.
[286] Cerrahoğlu, **Tefsîr Usûlü**, s.129.
[287] Turgut, **Tefsîr Usûlü ve Kaynakları**, s.149.
[288] Demirci, **Tefsîr Usûlü**, s.170.

haram kıldığını haram sayın. Emrettiği şeyleri yapıp, nehyettiği şeylerden de uzak durun. Darb-ı mesellerinden ders alın. Muhkemleri ile amel edip, müteşâbihlerine de inanın. Rabbimizin katından gelen her şeye iman ettik deyin".[289]

Örnek 1

(يد الله فوق أيديهم) / *"...Allah'ın eli onların ellerinin üzerindedir"*[290]

Müfessir, yukarıdaki âyeti tefsîr ederken, (يد الله) *"Allah'ın eli"* sözünü halefin görüşüne göre yorumluyor; yani te'vîl ediyor. Şöyle ki: أي (يد الله فوق أيديهم) نصرته إياهم فوق نصرهم إياه ، ويد رسول الله التي تعلو أيدي المبايعين كأنها يد الله ، كما قال سبحانه : (من يطع الرسول فقد أطاع الله) فهو تعالي المبايع بواسطة رسوله صلي لله عليه وسلم، عن جابر بن عبد الله رضي الله عنه قال: بايعنا رسول الله صلي الله عليه وسلم تحت الشجرة فما نكث أحد منا . */"Allah'ın eli onların ellerinin üzerindedir."* Yani (Allah'ın) onlara(biât eden Müslümanlara) olan yardımı, onların(biât eden Müslümanlara) ona(Hz. Peygamber'e (s.a.s) yardımlarından (daha yücedir). Resûlüllah'ın (s.a.s) O eli ki, biât edenlerin eli üzerindedir, sanki Allah'ın (c.c) elidir. Allah (cc.), 'Kim Resule itaat ederse, şüphesiz Allah'â itaat etmiştir.' Diye buyurmuştur. O halde Resulü vasıtasıyla biât eden Allah'tır (cc.). Cabir'den (ra.) rivayet edilmiştir ki, şöyle demiştir: biz, peygamber'e (sas.) biât ettik ve hiç birimiz sözünden dönmedi."[291]

Örnek 2

"وَلَا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَٰهًا آخَرَ ۘ لَا إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ ۚ كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ ۚ لَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ" */"Sen Allah ile beraber başka bir ilâha ibâdet etme. O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. O'nun zatından başka her şey yok olacaktır. Hüküm yalnızca O'nundur ve kesinlikle O'na döndürüleceksiniz."*[292]

---

[289] Hakim, **Müstedrek**, 1/553. Hüseyin Esnemez, "**Müfessir İsmail el-Hîrî ve el-Kifâye fi't-Tefsîr Adlı Eseri"**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, İstanbul, 2008), s.70-71.

[290] Fetih 48/10

[291] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.5, s.43.

[292] Kasas, 28/88.

(كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ) أي إلاّ ذاته جلّ وعلا . */(O'nun vechinden başka her şey yok olacaktır.) Yani:Zatından (ca.) başka.*[293]

Müfessir, burada lüğât anlamı insan organı "yüz" olan "vech" kelimesini, zât ile te'vîl etmiştir.

Hurûf-ı mukattaa'da, müteşabih âyetlerden sayılır. Bu harflerin anlamı ve tefsîri konusunda çok ihtilaf vardır.

2.5.3.1. Müteşabihler Bağlamında Hurûf-ı mukattaa

Kur'ân'da bazı sûreler, alfabedeki hece harfleriyle başlamaktadır. Bunlar "Hurûf-ı mukattaa /Hecâ Harfleri" olarak adlandırılmıştır.[294] Kur'ân'da üç sûre tek harf, on sûre iki harf, on üç sûre üç harf, iki sûre dört harf, bir sûrede beş harfle olmak üzere; toplam yirmi dokuz sûre bu harflerle başlamaktadır.[295]

2.5.3.2. Hurûf-ı mukattaa'daki İhtilaf

Müfessirlerce müteşâbih addedilen Hurûf-ı mukattaa'a harflerinin hangi manaya delalet ettiği konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür.[296]

Mustafâ Hayrî Efendi, Bakara sûresini tefsir ederken müfessirlerin ve âlimlerin Hurûf-ı mukattaa ile ilgili değerlendirmelerine genişçe yer vermiştir. Biz de onun bu konudaki görüşlerini tefsîrin metninden örnek göstererek ele alacağız.

(الم) قيل : إنها من المتشابه الذي إستأثر الله بعلمه ، وهي سر الله في القرآن ، فنأخذ من ظاهرها ونكل العلم فيها إلي الله تعالي ن وعن أبي بكر الصديق أنه قال : في كل كتاب سر، وسر الله في القرآن أوائل السور ، وعن علي : إنّ لكل كتاب صفوة ، وصفوة هذا الكتاب حروف التهجي . وقيل هي أسمآء السور ، وقال قطرب : كان العرب ينفرون من استماع القرآن ، فلما نزل (المص) قرأ النبي صلي الله عليه وسلم هذه الحروف، استنكروا

[293] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.4, s.166.

[294] Daha geniş bilgi için bkz. Suyûtî, ***el-İtkan* fi Ulûmi'l-Kurân,** c.2, s.21; Cerrahoğlu, ***Tefsîr Usulü***, s. 134.

[295] Tek harfle başlayan sureler: Sâd, 38/1; Kâf, 50/1; Kalem, 68/1. İki harfle başlayan sureler: Tâhâ, 20/1; Neml, 27/1; Yâsîn, 36/1; Mü'min, 40/1; Fussilet, 41/1; Şûrâ, 42/1; Zuhruf, 43/1; Duhân, 44/1; Câsiye, 45/1; Ahkaf, 46/1. Üç harfle başlayan sureler: Bakara, 2/1; Âli İmrân, 3/1; Yûnus, 10/1, Hûd, 11/1; Yûsuf, 12/1; İbraâhîm, 14/1; Hicr, 15/1; Şuarâ, 26/1; Kasas, 28/1; Ankebut, 29/1; Rûm, 30/1; Lokmân, 31/1; Secde, 32/1. Dört harfle başlayan sureler: A'râf, 7/1; R'ad, 13/1. Beş harfle başlayan sure: Meryem, 19/1.

[296] Subhi, Salih, **Muhasalü'l-Varidin Şerh-U Riyaz'ü-Salihin**, Darü'l-İlm, Beyrut,1977, s. 241.

هذا اللفظ ، وتاقت نفوسهم إلي تعرّف ما يتلوه من الكلام ، فلما أنصتوا أقبل عليهم النبي صلي الله عليه وسلم بالقرآن ، أوإشارة إلي كلمات هي منها اقتصرت عليها كما رويت عن ابن عباس أنه قال : إن الألف من الله، (الم)''/ واللام من جبريل، و الميم من محمد، أي القرآن منزل من الله بجبريل علي محمد صلي الله عليه وسلم.

...Denilmiş ki: Hurûf-ı mukattaa müteşâbihattan olup, onların bilinmesi Allah'a (cc) mahsustur. Biz onların sadece zahirlerini alırız hakikatini Allah'a (cc) havâle ederiz. Hz. Ebu Bekir'den (r.a) rivâyet edilir ki, "Her kitapta bir sır vardır, Allah'ın (cc) Kur'ânda ki sırrıda sûrelerin başındaki harflerdir." Hz. Ali'den (r.a.) rivâyet edilir ki, "Her kitabın bir özeti vardır bu kitabın(Kur'ân'ın) özeti de tehecci (hurûf-ı mukattaa) harfleridir." Kutrub demiş ki: "Araplar Kur'ân'ı dinlemekten nefret ediyorlardı. Ne zaman ki, (المص) *nazil oldu peygamber (s.a.s.) bu harfleri okudu, Araplarda bu harfleri tanımadı, okuyacağı şey hakkında onlarda bir şevk ve merak oluştu, sonra sustular. Peygamber'de (s.a.s.) onlara Kur'ân'ı okumaya başladı. İkinci bir ihtimal de şudur ki, bu harfler parçaları oldukları kelimelere işarettir. İbn Abbas'tan rivâyet edilir ki, " Elif Allah lafzından, Lam Cibrîl kelimesinden, Mîm Muhammed lafzından bir parçadır. Yani: Kur'ân, Allah tarafından Cibrîl vasıtasıyla Muhammed'e indirilmiştir."* [297]

Müfessir, burada bu harfler konusundaki görüşleri genişçe izahat yaparak serdetmiştir. Bu müellifin dikkat edici özelliklerindendir; zira kendisi, yeri geldiğinde, ihtilaflı olan konulara daha fazla önem vermiş ve geniş açıklamalarda bulunmuştur.

2.5.3.3. Hurûf-ı mukattaa'daki Hikmetler

Müfessir, Hurûf-ı mukattaa'daki hikmetleri aktarırken, ayrı bir başlık kulanarak şöyle devam etmiştir:

(فصل) الحكمة في من افتتاح بعض السور بالحروف المقطعة.

الحكيم إذا خاطب من كان محل الغفلة، أومشغول البال، يقدم علي المقصود شيأ غيره، ليلفت نظر المخاطب إلي كلامه، وذلك المقدم قد يكون كلاما(كاسمع) وقد يكون صوتا كمن يصفر خلف انسان ليلتفت إليه، وقد يكون بالتصفيق بيده. وكلما كان المقصود أهم، والغفلة أتم، كان المقدم أكثر،ولهذا ينادي القريب بالهمزة فيقال : (أزيد) والبعيد بيا فيقال : (يا زيد) والغافل ب(ألا) فيقال : (ألا يا قوم، ألا يا زيد) كما قال الشاعر :

[297] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.25

ألا يا حمزُ للشُرُف النِّواء وهنَّ معقَّلات بالفِناء

فيحسن من الحكيم أن يقدم علي المقصود حروفا هي كالمنبهات، ثم إن تلك الحروف إذا لم تكن بحيث يفهم معناها، تكون أتم في التنبيه، وإذا كان المقدم مفهوما فالسامع يظن انه كل المقصود، فيقطع الالتفات عنه،وهذا هو السر في افتتاح بعض السور الكريمة، بهذه الحروف الهجائية المقطعة، مثل (الم) و (المص) و حمعسق) و (كهيعص) و (حم) و (الر) و (ق) وأمثالها من الحروف المقطعة التي وردت في تسع وعشرين سورة، وكلها مكية إلا البقرة، وآل عمران. ، وقال قطرب : كان العرب ينفرون من استماع القرآن، ويوصي بعضم بعضا بعدم استماعه، كما قال سبحانه وتعالي : (وقال الذين كفروا لا تسمعوا لهذا القرآن، والغوا فيه، لعلكم تغلبون) فلما نزل (المص) و (كهيعص) وقرأها النبي صلي الله عليه وسلم، استنكروا هذا اللفظ، وتاقت نفوسهم إلي معرفة ما يتلوه من الكلام، فلما أنصتوا أقبل عليهم القرآن بآياته البينات، مما اضطرهم إلي سماعهن وهذا من أحد أسباب الحكمة في افتتاح السور بالحروف المقطعة. / **Bölüm:** bazı sûrelerin Hurûf-ı mukattaa'yla başlanmasındaki hikmetler.

"Bilge kişi, muhatabı gâfil veya zihni meşgul olduğunda maksudu aktarmadan önce onun dikkatini çekmek için, başka şeyler zikreder. Bu bazen "اسمع" gibi bir kelam olur, bazen de birinin dikkatini çekmek için arkasından ıslık çalmak veya elleri birbirine vurmak suretiyle çıkarılan bir ses olur. Maksût ne kadar mühimse, gaflet ne kadar fazlaysa mukaddimede o kadar fazla olur. Şair demiştir ki: *Hey Hamza! bahçede bağlı olan semiz develere hücum et.*

O halde bilge kişinin, anlatmak istediği konunun başında, karşındakinin dikkatini çekecek bazı harfleri getirmesi güzel olur. Bu harflerin anlamı bilinmiyorsa uyarıda daha etkili olur. Anlamı biliniyorsa, dinleyici tüm maksadın onlar olduğunu zanneder, dikkatini onlara verir. İşte bazı sûrelerin başında bu hurûf-ı mukattaa'nın/tehecci'nin getirilmesindeki hikmet budur.

Bu harfler, (المص) (كهسعص)، (حمعسق)، (حم)، (الر)، (ق) gibi harflerdir. Bunlar 29 sûrenin başında gelmişlerdir. Bakara ve Âl-i İmran'dan başka bu sûrelerin hepsi Mekkî'dir.'[298] Kutrub bu konuda şöyle demiştir: "Araplar Kur'ân'ı dinlemekten nefret ediyorlardı. Birbilerine, onu dinlememeyi tavsiye ediyorlardı. Allah, (cc.) Kur'ân'da onların bu durumunu şu şekilde aktarmıştır: '*İnkâr edenler dediler ki: 'Bu Kur'ân'ı dinlemeyin. Baskın çıkmak için O(Kur'ân), okunurken yaygara koparın.'* Ne zaman ki (المص) ve (كهيعص) nazil oldu, peygamber(s.a.s) onu okudu, onlar bu

[298] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.25-26.

lafzı tanıyamadı. İşte o anda, onlarda okuyacağı şeye bir şevk ve merak oluştu. Sustukları anda Kur'ân, onlara açık âyetleriyle yöneldi ve onu dinlemeye mecbur kaldılar."[299]

Burada müellifin dikkat çekici bi özelliği ortaya çıkmaktadır; zira müellif, bu konuda eğitim psikolojisi hakkında bilgiler aktarmaktadır. Eğitim alanında bu Kur'ânî üslup takip edilebilirse, daha etkin bir eğitim verilmiş olur.

2.6. NASİH VE MENSUH AÇISINDAN EL-MUKTATAF MİN UYÛNİ' T-TEFÂSÎR

Kur'ân ilimleri arasında en çok tartışılan konulardan birisi de nesh meselesidir. Nesh, lügatte, değiştirmek, izale etmek, tahvil etmek gibi anlamlara gelmektedir.[300] Istılahta ise "Şer'î bir hükmün daha sonra gelen bir delille kaldırılmasıdır."[301] Sadece buyruk ve yasaklarda nesih söz konusu olabilir. Ortadan kaldırılan hükme mensûh, onu ortadan kaldırana da nâsih denir.

Prensip olarak neshin aklen mümkün olduğu, ayrıca diğer dinlerde de fiilen meydana geldiği hususunda görüşü ağırlı kazanmıştır. Nitekim Tevrât'ın bazı hükümleri İncil ile yürürlükten kaldırılmıştır. Aynı şekilde Tevrat ve İncil'deki hükümlerin bir kısmı da Kur'ân-ı Kerîm tarafından değiştirilmiş veya kaldırılmıştır.

Ayrıca Hz. Peygamber'in kabir ziyaretiyle ilgili hadislerinde olduğu gibi İslâm'ın gelişme sürecine bağlı olarak önce geçerli olan bazı hükümler sonradan değiştirilmiştir. Ancak Kur'ân-ı Kerîm'de neshedilmiş âyetler bulunup bulunmadığı konusu tartışmalıdır.

İslâm bilginlerinin çoğunluğu bazı âyetlerin sonradan gelen başka âyet veya hadîslerle neshedildiğini savunurken bazı âlimler de bu görüşü reddetmiştir. Bu arada Kur'ân'da neshi mümkün görenler de mensûh âyetlerin sayısıyla ilgili olarak 5 ile 200 arasında değişen farklı rakamlar ileri sürmüşlerdir.[302]

---

[299] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.25-26.
[300] ibn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, Dârü'l-Kütübül'-İlmiye, Beyrut/ 1994 c.3, s.61.
[301] Zürkânî, **Menâhilü'l-irfân**, c.2, s.516-517.
[302] Daha geniş bilgi için bkz. Abdurrahman Çetin, **DİA**, TDV., İstanbul,1995, c.11, s.32-579-580.

Müfessir Mustafâ Hâyri Efendi, Kur'ân'da neshin varlığını kabul eder; zira birçok yerde âyetleri tefsir ederken, âyetin nesih edildiğini veya âyetin nesih ettiğini söyler.

Müfessir, "مَا نَنسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِّنْهَا أَوْ مِثْلِهَا ۗ أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ"

"Biz, bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz. Bilmez misin ki Allah her şeye kâdîrdir."[303] âyetinin tefsiri bağlamında, öncelikle âyetin nüzul sebebinin, Yahudilerin neshe yönelttikleri eleştiriler olduğunu vurgulamıştır.

Allah'ın onlara reddiye olarak bu âyetle neshin hikmetini bildirdiğini söylemiştir. Daha sonra âyetteki neshi şöyle tarif eder: "Âyetin neshi, bir hikmete binâen, okunuşundaki taâbbudîliğin son bulması veya ondan anlaşılan hükmün iptal edilmiş olmasıdır."[304]

Örnek 1

"أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ إِلَىٰ نِسَائِكُمْ ۚ هُنَّ لِبَاسٌ لَّكُمْ وَأَنتُمْ لِبَاسٌ لَّهُنَّ ۗ عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ كُنتُمْ تَخْتَانُونَ أَنفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنكُمْ ۖ فَالْآنَ بَاشِرُوهُنَّ وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ ۚ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ۖ ثُمَّ أَتِمُّوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ ۚ وَلَا تُبَاشِرُوهُنَّ وَأَنتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ ۗ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَقْرَبُوهَا ۗ كَذَٰلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ آيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ" */ "Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helâl kılındı. Onlar, size örtüdürler, siz de onlara örtüsünüz. Allah, (Ramazan gecelerinde hanımlarınıza yaklaşarak) kendinize zulmetmekte olduğunuzu bildi de tövbenizi kabul edip sizi affetti. Artık eşlerinize yaklaşın ve Allah'ın sizin için yazıp takdir etmiş olduğu şeyi arayın.*

Şafağın aydınlığı gecenin karanlığından ayırt edilinceye (tan yeri ağarıncaya) kadar yiyin, için. Sonra da akşama kadar orucu tam tutun. Bununla birlikte siz mescitlerde itikâfta iken eşlerinize yaklaşmayın. Bunlar, Allah'ın koyduğu sınırlardır. Bu sınırlara yaklaşmayın. Allah, kendine karşı gelmekten sakınsınlar diye, âyetlerini insanlara böylece açıklar."[305]

[303] Bakara, 2/106.
[304] Bkz. Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.138.
[305] Bakara, 2/187.

(أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ إِلَىٰ نِسَائِكُمْ) أي أبيح لكم يا معشر الصائمين جماع النساء في ليالي رمضان، ولفظة ((أحل)) تقتضي انه كان محرما قبل ذالك، روي أن المسلمين كانوا غذا دخل المساء، أحل لهم الأكل والشرب والجماع، إلي أن يصلوا العشاء أو يناموا، ثم غن جماعة من المسلمين غختانوا أنفسهم، وأصابوا النساء بعد النوم، منهم (عمر بن الخطاب) جاء إلي امراته فأرادها، فقالت له : قد نمت، فظن أنها تعتل فوقع بها، ثم تحقق أنها قد نامت، فجاء إلي رسول الله صلي الله عليه وسلم يشكو امره، وجاء رجال كذالك فعترفوا بما صنعوا واعتذروا، فأنزل الله (أحل لكم ليلة الصيام الرفث إلي نسائكم)،

...(فالآن باشروهن) أي بعد نسخ التحريم، ...(باشروهن) جامعهن ليالي الصوم، وهو أمر إباحة وفيه دليل علي جواز نسخ السنة بالقرآن.

"(أحل لكم ليلة الصيام الرفث إلي نسائكم)" Müellif bu âyeti şöyle tefsir eder; Ey oruç tutanlar Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helâl kılındı. 'Helal kılındı' lafzı önceden haram olmasını gerektirir.

Rivâyet edilir ki, Müslümanların, akşam olduktan sonra yatsı namazını kılmadıkları veya uyumadıkları sürece, yemeleri, içmeleri ve hanımlarına yaklaşmaları helal kılınmıştı. Sonra Müslümanlardan bir gurup nefislerine aldandılar ve uykudan sonra eşlerine yaklaştılar.

Onlar arasında Hz. Ömer'de vardı. Eşine gelmiş, ona yaklaşmak istemişti. Eşi ona uyumuş olduğunu söylemişti. O'da eşinin bahane uydurduğunu düşünmüştü. Dolayısıyla ona yaklaşmıştı. Sonra uyumuş olduğu kesinleşmiş, (Hz. Ömer,) Resulüllah'a (s.a.s) gelmiş, durumunu izah etmişti. Onun hâricinde birkaç kişi daha itirafta bulunmuştu. Peygamberimizden, yaptıklarından dolayı (s.a.s) özür dilediler. Akabinde Allah (c.c) 'Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helâl kılındı.' âyetini indirdi.

"...Artık eşlerinize yaklaşın' yani yasak kalktıktan sonra onlara yaklaşın. Bu yakınlaşmanın helal kılındığına dair emirdir. (o halde bu, sünnetin Kur'ân'la neshedilmesinin cevâzına dair bir delildir."[306]

Örnek 2

[306] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.205-206-207.

"أَيَّامًا مَّعْدُودَاتٍ ۚ فَمَن كَانَ مِنكُم مَّرِيضًا أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ ۚ وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ ۖ فَمَن تَطَوَّعَ خَيْرًا فَهُوَ خَيْرٌ لَّهُ ۚ وَأَن تَصُومُوا خَيْرٌ لَّكُمْ ۖ إِن كُنتُمْ تَعْلَمُونَ" / *"Oruç, sayılı günlerdedir. Sizden kim hasta, ya da yolculukta olursa, tutamadığı günler sayısınca başka günlerde tutar. Oruca gücü yetmeyenler ise bir yoksul doyumu fidye verir. Bununla birlikte, gönülden kim bir iyilik yaparsa (mesela fidyeyi fazla verirse) o kendisi için daha hayırlıdır. Eğer bilirseniz oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır."*[307]

(وعلي الذين يطيقونه) أي وعلي المطيقين للصيام إن أفطروا (فدية طعام مسكين) ..وكان ذالك في بدء الإسلام، لما أنَّه قد فُرِض عليهم الصومُ، وما كانوا متعوِّدين له، فاشتدَّ عليهم، فرُخِّص لهم في الإفطار والفدية، ثم نُسِخ، كما روي عن سلمة بن الأكوع قال : لما نزلت (وعلي الذين يطيقونه) كان من شاء منا صام ومن شاء أفطر ويفتدي، حتي نزلت الآية : (فمن شهد منكم الشهر فليصمه) فصارت هذه الآية ناسخة للتخيير. ومن الناس من لم يقل بالنسخ وفسرها بأن المراد يصومونه علي جهدهم لأن الإطاقة أدني درجة الجهد، فلا تقول العرب أطاق الشيء إلا إذا كانت قدرته عليه في نهاية الضعف، بحيث يتحمل به مشقة شديدة، قالوا والآية نزلت في الشيخ الكبير، والعجوز الهرمة، وقيل معناه : (لايطيقونه) فأضمر (لا) لقرائة حفص كذالك.[308]

"Oruca gücü yetenler" Yani; Oruca gücü yetenler, eğer oruç tutmazlar ise bir yoksul doyumu fidye verir. İslâm'ın ilk yıllarında durum böyleydi; zira oruç üzerlerine farz kılınmıştı. Onlar buna alışık olmadıklarından dolayı zorluk çektiler. Onlara, oruç tutmayıp fidye verme ruhsatı tanındı. Sonra bu hüküm neshedildi. Seleme bin Ekvâ'dan rivâyet edilir ki, şöyle demiştir; "Oruca gücü yetenler ise" nazil olduğunda, isteyen oruç tutar isteyende tutmayıp fidye verirdi. Tâ ki, "Öyle ise içinizden kim bu aya ulaşırsa, onu oruçla geçirsin." âyeti inene kadar. Böylece bu âyet muhayyerliği neshetmiş oldu.

Bazıları da burada neshin varlığını kabul etmemiş ve mânânın "Güçleri yetiyorsa tutsunlar" olduğu şeklinde tefsir etmiştir; çünkü "إطاقة" güç yetirmenin en alt derecesidir. Araplar, "أطاق الشيء" lafzını ancak gücü o işi yapmaya, çok az elverişli ve büyük bir zorlukla yapılabilindiğinde kullanırlar. Bu gurup, âyetin yaşlı kadın ve erkekler hakkında olduğunu ileri sümüştür. Bazıları da âyetin anlamının "Oruca gücü yetmeyenler" olduğunu ve orada "لا" lafzının mukadder olduğunu iddia etmiştir; zira kırâat imamı Hafs, böyle okumuştur.

[307] Bakara, 2/184.
[308] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.202.

2.7. BELÂĞAT İLMİ AÇISINDAN AÇISINDAN EL-MUKTATAF MİN UYÛNİ' T-TEFÂSÎR

Belâgat sözlükte "sözün fasih ve açık seçik olması" anlamında masdardır. İlim olarak Belağat: *Edebiyât kâideleri ve edebî sanatlarla ilgili Meânî, Beyân ve Bedî ilimlerini içine alan bilim dalıdır.*[309]

Meânî ilmi: *Belâgatlı sözün muktezâya uygun olma şartlarını inceleyen ilim dalıdır.* Haber-inşâ, vasl-fasl, îcâz, ıtnâb, tezyîl, izhar-ızmar, te'kîd, istifhâm ve kasr gibi konulardan bahsetmektedir.[310]

Beyân ilmi ise: *bir anlamı değişik yollarla ifade etmenin usul ve kaidelerinden bahseden ilim dalıdır.* Teşbîh, hakîkat, mecâz, istiâre, kinâye ve benzeri konulardan bahsetmektedir. [311] Beyân ilminin gayesi, duygu ve düşünceleri yerine ve zamanına uygun bir şekilde ifade edebilmek ve edebî eserleri daha iyi anlamaktır.[312]

Bedî ilmi de edebî söz ve yazıların lafız ve mana güzelliklerinden bahsetmektedir.[313]Kur'ân'ın i'câzını ispat eden en önemli ilim dalı Belâğat ilmi ve alt dalları olan Meânî, Beyan ve Bedî' ilimleridir.

Mustafâ Hayrî Efendi'nin, tefsirinde Kur'ân âyetlerini belâğat ilminin çeşitli konuları açısından ele aldığını görmekteyiz.

Kur'ân'ın i'câzını ispat eden en önemli ilim dalı Belâğat ilmi ve alt dalları olan Meânî, Beyan ve Bedî' ilimleridir. Bundan dolayı biz Mustafâ Hayrî Efendi'nin el-Müktataf'ta, bu üç ilme yaptığı atıfları ayrıntılı bir şekilde inceleyeceğiz. Konunun önemi bakımından önceki konulara oranla daha fazla örnek vererek eser sahibinin bu konudaki maharetini ortaya koymaya çalışacağız.

---

[309] İbn Abdi Rabbih, **el-İkdü'l-ferid**, Daru'l-Kutub'i-İlmiyye, Beyrut, Lübnan, 1983, s.Ic.1, s.105. İbn Reşik Ebû Ali el-Hasan el-Kayravânî, **el-Umdetu fi mehasini'ş-şi'ri ve âdâbihi ve nakdihi**, Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Mısır 1963, c.1, s.242. Hulusi Kılıç, Belâgat mad., **DİA**, TDV. Yay., İstanbul, c.4, s.380-383.

[310] İbn Abdi Rabbih, **el-İkdü'l-ferid**, c.2, s.105.

[311] Hâşimî, Ahmet, **Cevâhirü'l-Belâğa**, Daru Kahraman, İstanbul 1984, s.45 vd.

[312] Mübahat S. Kütükoğlu, İltifat, **DİA**, TDV. Yay., İstanbul, c.22, s.152.

[313] Muhammed b. Ali es-Sekkâkî, (ö. 626/1228), **Miftâhü'l-Ulûm**, Darü'l-Kutubi'lİlmiyye, Beyrut 1987. s.423. et-Teftazânî, Sa'duddîn **el-Mutavvel**, İstanbul 1869, s.376.

Örnek 1

"أُولَٰئِكَ عَلَىٰ هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ ۖ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ" */"İşte onlar Rab'lerinden (gelen) bir doğru yol üzeredirler ve kurtuluşa erenler de işte onlardır."*[314]

(أُولَٰئِكَ عَلَىٰ هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ ۖ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ) إشارة إلي الذين حكيت خصالهم الحميدة، من حيث اتصافهم بها، وفيه دلالة علي أنهم متميزون بذلك، منتظمون بسببه في سلك الأمور المشاهدة، وما فيه من معني البعد، للإشعار بعلوّ درجتهم، في الصلاح، (عَلَىٰ هُدًى) في تنكير إشارة إلي عظمته، كأنه قيل : علي هدي لا يُبلَغ كنهه، ولا يُقادر قدره، وإيراد كلمة ((علي)) المفيدة للاستعلاء بنآء علي تمثيل حالهم في ملابستهم بالهدي، بحال من يعتلي الشيئ ويستولي عليه، بحيث يتصرف فيه كيفما يريد.

Mustafâ Hayrî Efendi; önce meânî ilminin konusu olan müsned ileyhi'nin marife olarak kullanılması kısmından olan İsm-i İşaret olarak zikredilmesi ve müsned bihi'nin nekire olarak getirilmesinin hikmetini beyan ediyor.

Şöyle ki: "İsm-i İşaret, güzel hasletleri zikredilen guruba, o güzel sıfat sahipleri olmaları hasebiyle işarettir. Müsned bihi'nin nekire olarak getirilmesinde ise büyüklüğüne işaret vardır. Sanki 'idrak edilemeyecek ve miktarı bilinemeyecek kadar büyük bir hidâyet' denilmiştir."[315]

Müellif, isti'lâ ifade eden (علي) harf-i cerr'in zikredilmesinin sebebini şöyle açıklıyor: "Onların hidâyetle olan münasebetleri, bir şeyin üzerine çıkmış ve ona istediğini yapabilecek durumda olan birinin durumuna benzer." Dolayısıyla burada, Beyân ilmi'nin konularından olan "temsîl"in yani teşbîhin var olduğuna işaret etmiştir.

Örnek 2

"وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَاحْذَرُوا ۚ فَإِن تَوَلَّيْتُمْ فَاعْلَمُوا أَنَّمَا عَلَىٰ رَسُولِنَا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ" */"Öyleyse Allah'a itaat edin, peygambere itaat edin ve Allah'a karşı gelmekten sakının. Şayet yüz çevirirseniz bilmiş olun ki, elçimize düşen sadece apaçık tebliğdir."*[316]

[314] Bakara, 2/5.
[315] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.1, s.33.
[316] Maide, 5/92.

"وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ" كرر الأمر للتأكيد. /*"Öyleyse Allah'a itaat edin, peygambere itaat edin"* Emir te'kid için tekrar edilmiştir.

Yukarıdaki ayette Mustafa Hayrî Efendi, Emir kipinin tekrar edilmesindeki hikmetin te'kit olduğunu vurgulamıştır. Te'kit meânî ilminin konularındandır. Burada hem müsned ileyhi hem müsned bihi tekrar edilmiştir. [317]

Örnek 3

"يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَلْتَنظُرْ نَفْسٌ مَّا قَدَّمَتْ لِغَدٍ ۖ وَاتَّقُوا اللَّهَ ۚ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ" /*"Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve herkes, yarın için önceden ne göndermiş olduğuna baksın. Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır."*[318]

"وَلْتَنظُرْ نَفْسٌ مَّا قَدَّمَتْ لِغَدٍ" ...و تنكيره للتفخيم والتهويل. /*"...ve herkes, yarın için önceden ne göndermiş olduğuna baksın."...*(غد kelimesinin) nekire olarak getirilmesi büyüklük ve korkutmak içindir.[319]

Müellif, (غَدٍ) kelimesinin nekire getirilmesindeki hikmete işaret etmiştir: Muhatapları olan insanlar,ı bu kelimeden kast edilen kıyamet gününün büyüklüğünü ifade ederek onları, O günün müthiş olaylarından korkutur.

Dolayısıyla burada müellif müsned bihinin eki sayılan mecrurun nekire olarak zikredilmesindeki hikmeti beyan ederek Meâni İlmi'nin konularına değinmiştir.

Yine aynı âyette bundan önceki örnekte olduğu gibi emir kipi tekrar edilmiştir. Mustafâ Hayrî Efendi, bu tekrarın yine te'kidi ifade etmek için getirildiğini söylemektedir.

Örnek 4

[317] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.5, s.261.
[318] Haşr, 59/18.
[319] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.5, s.225.

"تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنفُسِكُمْ ۚ ذَٰلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنتُمْ تَعْلَمُونَ" */"Allah'a ve Rasul'une inanır, mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda cihad edersiniz. Eğer bilirseniz, bu sizin için daha hayırlıdır."*[320]

"تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ... والمراد به الامر ، جيئ بلفظ الخبر ، إيذانا بأن ذالك لا يترك. */"Allah'a ve Resûl'üne inanır…'* ondan(تُؤْمِنُونَ) emir kastedilmiştir. Böyle karlı bir ticaretin terk edilemeyeceğin işaret etmek için lafız itibariyle haber olarak getirilmiştir.[321]

Meânî İlmi'nin önemli konularından birisi de ihbarın inşa yerine ve inşânın da ihbar yerine kullanılmasıdır. Müellif, yukarıdaki âyette (تُؤْمِنُونَ) kelimesinin ihbar olup inşa; yani (آمنوا) yerine kullanıldığını ifade etmiştir.

Örnek 5

"القارعة مَا الْقَارِعَةُ وما أدراك ما القارعة" */"Nedir o yürekleri hoplatan büyük felaket?"* [322]

Müfessir, bu âyette ikinci ve üçüncü defa tekrar edilen الْقَارِعَةُ kelimesinin tehvil (yani kıyamet gününün büyüklüğünü ifade ederek muhatapları ondan sakındırmak) için, izmâr makamında izhâr yapılmış olduğuna işaret etmiştir; zira arapçada bir kelime ism-i zâhir olarak zikredilmişse ondan sonra aynı isme atıf yapılmak istenirse zamir olarak zikredilmesi bir kuraldır. Fakat bazen makamın isteklerine göre ism-i zâhir olarak zikredilebilir. Dolayısıyla Meânî ilimi'nin konularından olan izhar-izmâr bahsine telvîhte bulunmuştur.[323] Buradaki İdmar-İzhar'ın örnekleri çoktur. Mesela Hakka sûresi, Hutama sûresi vs.

Örnek 6

"وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لاَ تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ لِلّهِ فَإِنِ انتَهَواْ فَلاَ عُدْوَانَ إِلاَّ عَلَى الظَّالِمِينَ" */"Hiçbir zulüm ve baskı kalmayıncaya ve din yalnız Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın.*

[320] Saff, 61/11.
[321] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.5, s.243.
[322] Kâria, 101/2.
[323] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.5, s.551.

Onlar savaşmaya son verecek olurlarsa, artık düşmanlık yalnız zalimlere karşıdır.''[324]

(فإن انتهوا) عن الشرك (فَلاَ عُدْوَانَ إِلاَّ عَلَى الظَّالِمِينَ) أي فإن انتهوا وأسلموا فلا تعتدوا عليهم، إذ لا يحسن الظلم الا لمن ظلم وتسمية الجزاء بالعدوان للمشاكلة كما في قوله تعالي : (فمن اعتدي عليكم فاعتدوا عليه بمثل ما اعتدي عليكم[325])[326]

Yukarıda Müellif, cezânın yerine zulmü ifade eden udvân kelimesinin kullanılmasının nedeninin Müşakele olduğunu söylüyor. Müşakele, Bedî ilmi'inin konularındandır. Tarifi şöyledir; "Kelimelerin aynı, mânâların farklı olmasıdır. Mesela, udvân zulüm anlamındadır. Fakat zulmü geri çevirmek zulüm değildir. Belki adâletin ta kendisidir."[327]

Örnek 7

"يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ وَأَحْصُوا الْعِدَّةَ ۖ وَاتَّقُوا اللَّهَ رَبَّكُمْ ۖ لَا تُخْرِجُوهُنَّ مِن بُيُوتِهِنَّ وَلَا يَخْرُجْنَ إِلَّا أَن يَأْتِينَ بِفَاحِشَةٍ مُّبَيِّنَةٍ ۚ وَتِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ ۚ وَمَن يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ ۚ لَا تَدْرِي لَعَلَّ اللَّهَ يُحْدِثُ بَعْدَ ذَٰلِكَ أَمْرًا" /*''Ey peygamber! Kadınları boşamak istediğinizde, onları iddetlerini dikkate alarak (temizlik hâlinde) boşayın ve iddeti sayın. Rabbiniz olan Allah'a karşı gelmekten sakının. Apaçık bir hayâsızlık yapmaları dışında onları (bekleme süresince) evlerinden çıkarmayın, kendileri de çıkmasınlar. Bunlar Allah'ın sınırlarıdır. Kim Allah'ın sınırlarını aşarsa, şüphesiz kendine zulmetmiş olur. Bilemezsin, olur ki Allah, sonra yeni bir durum ortaya çıkarır.''*[328]

...وقوله(لا تدري) خطاب للمتعدي بطريق الالتفات ، لمزيد الاهتمام بالزجر عن التعدي ، لاللنبي صلي الله عليه وسلم كما توهم. /"…Sen bilemezsin" haddi aşmaktan sakındarmaya verilen fazla önemden dolayı haddini aşana iltifat yoluyla yapılan bir hitaptır. (Bu hitap) sanıldığı gibi Peygamber(s.a.s.)'e değildir."[329]

Görüldüğü ezere Müfessir, (لا تدري) kelimesinde iltifat olduğuna işaret ediyor; zira daha önce aynı şahıs için ğaip sayılan (مَن) kelimesi kullanılmış daha sonra (لا

[324] Bakara, 2/193.
[325] Bakara, 2/194.
[326] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.5, s.212.
[327] Sabûnî, Muhammed Ali, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr tahkîki**, c.1, s.212.
[328] Talak, 65/1.
[329] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.5, s.266.

(تدري'de muhataba ait müstetir (انت) zamirine geçiş yapılarak iltifat yapılmıştır. İltifat Belağat ilimlerinin konularındandır.

Bazı âlimler iltifatı Meânî İlmi'nin konularından bazılarıda bedî' ilminin konularından saymıştır. Tarifi şöyledir: *Bir ifadede sözün yönünü birden bire değiştirerek üslûp farklılığı meydana getirme anlamındaki edebî sanattır.*[330] Bunun Başlıca iltifât türleri altı tanedir: Mütekellimden muhataba, muhataptan mütekellime vs..

İltifâtın Meânî, Beyân ve Bedî' ilimleriyle ilgisine dikkat çeken Sekkâkî, Araplar'ın konuklarına çeşitli yemekler ikram etmekten hoşlandıkları gibi muhataplarına sözlerini değişik ifadelerle sunma alışkanlığına da sahip olduklarını, Kur'an'da birçok ince iltifât örneği bulunduğunu, bunları ancak usta ediplerin sezebileceğini söylemektedir.[331]

Örnek 8

"وَاللَّهُ أَنبَتَكُم مِّنَ الْأَرْضِ نَبَاتًا" */"Allah, sizi (babanız Âdem'i) yerden (bitki bitirir gibi) bitirdi (yarattı.)"*[332]

(وَاللَّهُ أَنبَتَكُم مِّنَ الْأَرْضِ نَبَاتًا) اي انشأكم منها ، كما يخرج النبات من الارض ، فاستعير الانبات للانشاء . */"Allah, sizi yerden bitirdi" yani yerden bitkileri yerden bitirdiği gibi sizi de ondan (yerden) yarattı. Bitirme eylemi yaratma eylemine istiâre edilmiştir.*[333]

Mustafa Hayrî Efendi, yukarıdaki ayette geçen; (أَنبَتَ) fi'linin (انشأ) fi'linin yerine kullanıldığını açıklıyor. Bu üslûba Beyân İlmin'de mecâz konusunun alt dalı olan istiâre-i müsarraha kısmına dâhildir. Yukarıda belirttiğimiz gibi Beyân İlmi, teşbih mecâz vs. gibi konulardan bahseden ilim dalıdır.

Bir ilgi ve karîne ile gerçek anlamı dışında kullanılan kelime veya terkibi ifade eden belâgat terimi olan mecâz'ın, iki kısmı vardır; mecâz-ı aklî, mecâz-ı

[330] Mübahat S. Kütükoğlu, İltifat, **DİA,** TDV. Yay., İstanbul, c.22, s.152.
[331] Sekkakî, **Miftâĥu'l-Ulûm**, Daru'l-kütübü'l-ilmiye, Beyrut, Lübnan, 1987, s. 199-205
[332] Nuh, 71/17.
[333] Hısnımansûri, **el-Müktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, c.5, s.333.

lüğavî, eğer mecâz kelimedeyse lüğavîdir, isnatta ise aklîdir. Burada kelimede olduğundan dolayı mecâz-ı lüğavîdir.

İstiâre, *bir kelime veya terkibin, teşbihe mübalağa ve yorum gücü sağlamak için benzeşme ilgisiyle ve bir karîneye dayalı olarak gerçek anlamı dışında kullanılması* diye tarif edilir.[334] İki kısma ayrılır. Müfrette ise İstiâre-i müsarrahe, mekniyye ve tahyîliyyedir. Mürekkepte ise İstiâre-i temsîliye olur.

2.8. EL-MUKTATAF MİN UYÛNİ' T-TEFÂSÎR'İN BAZI TEFSÎRLERLE MUKAYESESİ

el-Müktatafmin Uyûni' t-Tefâsîr, telîf edildiği dönem itibârı ile İslâmî ilimlerin teşekkülünü tamamladığı, büyük bir tefsîr geleneğinin meydana geldiği yakın döneme denk gelmektedir. Özellikle rivâyet asrı dediğimiz hicrî bir ve ikinci asırlardan sonra, İslâmî ilimler birbirinden ayrılmış ve her alanda birçok eser telîf edilmiştir.

Mustafâ Hayrî Efendi'nin yaşadığı ve *el-Müktatâf*'ını telîf ettiği döneme dek tefsîr sahasında rivâyet, dirâyet ve bunların alt grupları da dâhil olmak üzere birçok eser telîf edilmiştir. Bu eserlerden örnek olarak; birinin klasik tefsîrlerden diğerinin de modern tefsîrlerden seçilerek *el-Müktatâf*' ile karşılaştırılması yerinde olacaktır.

Konunun daha net olarak anlaşılması için burada söz konusu eserler hakkında son dönemlerde yapılan araştırmalara dayanılarak, kısaca bilgilerin aktarılması uygun olacaktır.

2.8.1. Kâdî Beydâvî'nin Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vîl'i

Orta hacimde özlü bir tefsir olan *Envârü't-Tenzil'de,* rivâyet ve dirâyet metotları birlikte kullanılmıştır. Âyetler tefsir edilirken; diğer âyetlere,[335]

[334] İsmail Durmuş, Mecâz, **DİA,** TDV. Yay., İstanbul, s.28-219.
[335] Beydâvî, **Envârü't-Tenzil Ve Esrârü't-Te'vîl,** c.1, s.214-227 vd..

hadîslere,[336] Sahâbe sözlerine[337] ve Tâbiûn'un[338] görüşlerine başvurulmuş, bunların zayıf olanlarına "قيل"[339] veya "روي"[340] ifadesiyle işaret edilmiştir.

Bu arada israilîyyat türünden bazı rivâyetlere de yer verilmiştir. Eserde müfessirlerin görüşleri özetlenmiş ve kimi zaman Arap şiiriyle İstişhatta bulunulmuştur.[341] Ayrıca dil kâidelerine[342] ve aklî istidlâllere[343] dayanılarak ortaya konan yeni görüşler ilave edilmek sûretiyle dirâyet metodu uygulanmıştır.

Zaten müellifin tefsir ilmindeki gücünü gösteren asıl bölümler bunlardır. İ'tikâdî konulara ilişkin âyetler tefsîr edilirken, özellikle Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet arasındaki ihtilaflara temas edilmiş ve genellikle Ehl-i Sünnet'in görüşleri savunulmuştur.

Beydâvî'de ahkâm âyetleri tefsîr edilirken fıkhî mezhepler arasındaki ihtilaflardan bahsedilerek,[344] özellikle Şafiiler'le Hanefilerin delil gösterdikleri âyetler belirtilmiş, Hanefilerin görüşleri isabetsiz bulunmuş[345] ve eleştirilmiştir. Bu arada eserde kevnî âyetler yorumlanırken ayrıntılı açıklamalar yapılmış, dünyanın yuvarlaklığıyla hareket etmekte olduğu görüşünün savunulması örneğinde isabetli bir ilmî tefsîr metodu uygulanmıştır.

Envârü't-tenzil'in başlıca kaynakları arasında Râğıb el-İsfehanî'nin *el-Müfredat*'ı, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı ve Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtihü'l-Ğayb*'ı yer alır. Beydâvî, kelimelerin iştikâkı ile taşıdıkları değişik mânâların tespitinde *el-Müfredât*'tan; fıkıh, kelâm, mantık, felsefe ve tabiât ilimlerinde *Mefâtihü'l-Ğayb*'tan; Kûr'an'ın i'câz vecihleri, lafız ve terkiplerin edebî tahlilleri, lüğât ve belağât kâideleri, sûrelerin faziletlerine ilişkin rivâyetler ve Mu'tezile'nin görüşleri gibi konularda

[336] Beydâvî, **Envârü't-Tenzil Ve Esrârü't-Te'vîl,** c.1, s.222-238 vd..
[337] Beydâvî, **Envârü't-Tenzil Ve Esrârü't-Te'vîl,** c.1, s.246-265 vd..
[338] Beydâvî, **Envârü't-Tenzil Ve Esrârü't-Te'vîl,** c.1, s.271 vd..
[339] Beydâvî, **Envârü't-Tenzil Ve Esrârü't-Te'vîl,** c.1, s.229-236 vd..
[340] Beydâvî, **Envârü't-Tenzil Ve Esrârü't-Te'vîl,** c.1, s.234-235 vd..
[341] Beydâvî, **Envârü't-Tenzil Ve Esrârü't-Te'vîl,** Dârü'l-Kütübü'l-Arabiye, Mısır, trs. c.1, s.77-89 vd..
[342] Beydâvî, **Envârü't-Tenzil Ve Esrârü't-Te'vîl,** c.1, s.92-140 vd..
[343] Beydâvî, **Envârü't-Tenzil Ve Esrârü't-Te'vîl,** c.1, s.136-138 vd..
[344] Beydâvî, **Envârü't-Tenzil Ve Esrârü't-Te'vîl,** c.1, s.224-225 vd..
[345] Beydâvî, **Envârü't-Tenzil Ve Esrârü't-Te'vîl,** c.1, s.225 vd..

da *el-Keşşâf*'tan faydalanmıştır. *el-Keşşâf*'tan fazlaca iktibâslar yaptığından Envarü't-Tenzil, bazı âlimlerce onun bir özeti olarak kabul edilmiştir.[346]

Beydâvî, tefsir konusunda Sahâbenin büyüklerine, Tabiûn âlimlerine, onların dışında kalan Selef-i Salihine ait görüşlerin özünü ihtiva eden ve mü'teber kurrâdan nakledilen şâz kırâatlar da dâhil olmak üzere bütün kıraât vecihlerine,[347] ayrıca belağât inceliklerine[348] yer veren bir tefsir yazmıştır.

Edebî ve felsefî tahlillerin vecîz bir üslûpla ifade edilmesinden dolayı zor anlaşılmasına rağmen eser büyük i'tibar görerek medreselerde okutulmuş ve daha sonra yazılan tefsirler için vazgeçilmez bir kaynak olmuştur. Özellikle felsefe, kelâm ve tabiât konularına dair açıklamaları belağât kâideleriyle[349] mezcedip edebî bir üslûpla ortaya koyması onun beğenilen özellikleri arasındadır.

2.8.2. Sâbûnî'nin Safvetü't-Tefâsîr'i

Safvetü't-tefâsîr Sâbûnî'nin en önemli eseridir. Eser, 13 büyük ciltten oluşmakta ve Kur'ân'ı baştan sona tefsir etmiştir. Müellif, bu kitapta Kur'ân'ın tefsirinde mevcut olan görüşlerin en sağlamını seçmiş, özetlemiş ve tefsîri kolay anlaşılır bir hale getirmiştir.

Müellif, başvurduğu ana tefsir kitaplarındaki[350] görüşler arasında,[351] tercihte bulunmada başarı sağlamıştır. Tâlebelerin önüne tefsir eserlerinin özetini, aklî ve naklî tefsirlerinin birleşimini ve görüşlerini sıralamış ve daha sonra tercihini de belirtmiştir. Müellif, önce sûrenin asıl maksatlarını belirtmiş,[352] isimlendirilmesini anlatmış,[353] bazı önemli kelimelerin mânâları üzerinde durmuştur.

---

[346] Cerrahoğlu, "Envarü't-tenzil ve esrarü't-te'vil" **TDV,** İstanbul, 1995, c.11, s.260-261.
[347] Beydâvî, **Envârü't-Tenzil Ve Esrârü't-Te'vîl,** c.1, s.225-227 vd..
[348] Beydâvî, **Envârü't-Tenzil Ve Esrârü't-Te'vîl,** c.1, s.43-44 vd..
[349] Beydâvî, **Envârü't-Tenzil Ve Esrârü't-Te'vîl,** c.1, s.70-71vd..
[350] Bu kaynaklar, kapak bölümünde şu şekilde sıralanmıştır: Taberî, Keşşâf, Kurtubî, Âlûsî, ibn Kesîr, el-Bahrü'l-Muhît vd.
[351] Muhammed Ali es-Sâbûnî, **Safvetü't-Tefâsîr,** c.1, s.41 vd..
[352] Muhammed Ali es-Sâbûnî, **Safvetü't-Tefâsîr,** c.1, s.29 vd..
[353] Muhammed Ali es-Sâbûnî, **Safvetü't-Tefâsîr,** c.1, s.50 vd..

Sâbûnî , Önceki âyetlerle sonraki âyetler arasındaki münasebetleri belirttikten sonra sebeb-i nuzûla değinmiştir.[354] Daha sonra âyetlerin tefsirine geçmiştir. Ayrıca âyetlerden çıkartılan faydalı bilgileri ve dersleri belirtmiştir.[355] Edebî yönden de âyetlerdeki belâgât üzerinde durmuştur. Safvetü't-tefâsîr'i okuyan bir kişi mevcut birçok müfessir ve tefsîr eseri hakkında bilgi sahibi olur.[356]

2.8.3. el-Muktataf'ın Bu İki Tefsirle Benzerlikleri ve Farklılıkları

el-Muktataf'ın, *Envârü't-tenzil* ile metot açısından benzer yanları vardır. Beydâvî yukarıda da belirttiğimiz gibi Tefsîrinde âyetleri tefsîr ederken nüzûl sebebeplerine dikkat çekmiştir. Sûrenin tefsîrine geçmeden önce sûrenin isimlerini, Mekkî veya Medenî olduğunu belirtmiştir. Yer yer İsrâilî rivâyetleri de nakletmiştir.

İ'tikâdî konularda mezhep mücadelesi yapmış, Mutezile'nin görüşlerine karşı cevaplar ve reddiyeler yapmıştır. Lügat ve Arap dili yardımı ile tefsîr yöntemini kullanmıştır. Kıraât farklılıklarından doğan anlam farklılıklarına vurgu yapmıştır. Şiirle İstişhatta bulunmuştur. Çeşitli tefsîr kaynaklarından faydalanmıştır.

Bütün bunlar tezimizde ayrıntılı bir şekilde anlattığımız gibi *el-Müktataf'*ta da mevcuttur. Bunlar *Envârü't-tenzil*'in el-Muktataf ile yakın olan taraflarından bazılarıdır..

el-Müktatâf'ın, Envârü't-tenzil'den farklılıkları şunlardır: kaynak olarak Beydâvî'den sonra gelen meşhur müfessir İbn Kesîr, ve gönümüze kadar yazılmış diğer kaynaklardan yararlanarak naklettiği bilgilerde bulunur. Ayrıca Müfessir, zamanında meydana gelen bazı aktüel konulara değinmiştir.

Müellif, tefsîrinde el yazması nüshada rumûz yöntemini kullanmıştır. Envârü't-tenzil'de böyle bir şeye rastlanmamaktadır. Kıssaları anlatırken müstakil başlık atmış ve akıcı bir şekilde olayı anlatmıştır.

---

[354] Muhammed Ali es-Sâbûnî, **Safvetü't-Tefâsîr,** c.1, s.155 vd..
[355] Muhammed Ali es-Sâbûnî, **Safvetü't-Tefâsîr,** c.1, s.29-41-50 vd..
[356] İbrahim Demir, "**Muhammed Ali Sâbûnî ve Tefsîr Metodu"**, (Yükseklisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Bölümü Tefsir Anabilim Dalı, Ankara, 2000), s.19.

Rivâyet ettiği bütün hadislerin kaynaklarını kendine has bir üslupla (el yazması nüshada) rumuzlar kullanarak belirtmiştir. Beydâvî, konuları çok muğlâk ve zor anlaşılacak şekilde aktarmış, Mustafâ Hayrî ise çok akıcı ve açık bir şekilde okuyucuyu yormadan tefsîr şeklini benimsemiştir.

el-Muktataf'ın, Sâbûnî'nin Safvetü't-tefâsîr'i ile benzerlikleri Beydâvî'ye oranla daha azdır; zira Sâbûnî, son dönemde ortaya çıkmış yeni bir tefsîr metodu kullanmıştır. Önce sûrenin asıl maksatlarını belirtmiş, isimlendirilmesini anlatmış, bazı önemli kelimelerin mânâları üzerinde durmuştur.

Önceki âyetlerle sonraki âyetler arasındaki münasebetleri belirttikten sonra sebeb-i nüzûlunu vermiştir. Daha sonra âyetlerin tefsirine geçmiştir. Ayrıca âyetlerden çıkartılan faydalı bilgi ve dersleri belirtmiş; edebî yönden de âyetlerdeki belâğî nükteler üzerinde durmuştur.

Bu yöntemi baştan sonuna kadar izlemiştir. Mustafâ Hayrî ise klasik tefsir yöntemini kullanmıştır. Belağî nükteleri yer yer zikretmiştir. Ama Sâbûnî gibi sistematik bir şekilde zikretmiş değildir.

SONUÇ

Müfessir Mustafâ Hayrî Efendi, hayatı boyunca ilimle meşgul olmuş, ömrünü İslam dinine ve Müslümanların hizmetine vakfetmiş bir kişliğe sahiptir. Hayatını ve eserlerini, vs. ayrıntılı bir şekilde verdiğimiz bu değerli insan, Osmanlı döneminde, Islahât-ı medâris'in ruhuyla inşa edilmiş medreselerde tahsilini yapmıştır.

Hem o dönemde ders vermeye başlamış hem de birçok vazifeyi muhtelif yerlerde üstlenmiş ve başarılı bir şekilde yerine getirmiştir. Bununla beraber o dönemdeki savaşlara bizzat katılmıştır. Azınlık Müslüman toplulukları içinde kalmış ve bu nedenle esâret görmüş olan bu değerli insan, Türkiye'ye büyük zorluklar çekerek gelebilmiştir.

Buna rağmen ilme olan şevkinde bir azalma olmamıştır. Gerçekten İslam tarihinde yakın zamanda eşine az rastlanılan bir zat olarak tarihin sayfalarına, ismini altın harflerle yazdırmayı hak etmiştir.

Müellif, Kaleme aldığı bu eserinde büyük başarı kaydetmiştir; zira Osmanlının son dönemlerinde bildiğimiz kadarıyla Arapça tefsir yazan tek müfessir Mustafâ Hayrî Efendi'dir. Tefsirinde hem klasik rivâyet-dirâyet tefsir metodunu başarılı bir şekilde uygulamış hem de bazı yerlerde (Mesela: kevnî âyetlerde) günümüz aktüel konulara da değinmiştir.

Mustafâ Hoca, eserinde akıcı, selis ve okuyucuyu yormayacak bir üslup izlemiştir. Edebî nükteleri ayrıntıya girmeden ve kolay anlaşılır bir şekilde aktarmıştır. Nahvî, Sarfî ve diğer dil inceliklerine gerektiği kadar değinmiş ve okuyucunun dikkatini dağıtmamaya özen göstermiştir.

Müellif, Belagat ilmine ait konuları aktarmış, i'câz yönlerine değinmiştir.Eserinde kaynak belirtirken, kendine has dipnot sistemini kullanmış (bu

sistem, matbû' esere yansıtılmamıştır.) olan müellif, bu sistemle eserinin güvenirliğine katkı sağlamıştır.

Fıkhî konularda Hanefî mezhebine mensûp olan Mustafâ Hayrî, eserinde genelde bu eğilimini belirtmiş, tercihini Hanefî mezhebinin görüşleri yönünde kullanmıştır. Fıkıh konusunda Cumhûr tabirini kullandığında, dört mezhebin çoğunluğunu kastetmiştir.

Kelâmî konularda Ehl-i Sünnet'e mensûp olan müellif, tefsirinde bu ekolun görüşlerini desteklemiş, Mu'tezile, Haricî gibi ekollerin görüşlerini reddetmiştir. Ehl-i Sünnet görüşlerini izah ederken, Maturidî mezhebinin fikirleri doğrultusunda hareket etmiştir.

Müfessir, tefsirinde Kurân ilimleri arasında büyük öneme haiz olan; muhkem-müteşabih, sebeb-i nüzûl, hurûf-i mukataa, gibi konulara değinmiştir. Ayrıca detaylı bir şekilde olmasada bazı yerlerde kırâat vecihlerine de değinmiştir.

Müellif, tefsirinde ana kaynak olan,Taberî, Keşşâf, Kurtubî, Beydâvî, İbn Kesîr'in tefsiri gibi eserlerden yararlanmıştır. Bunlar arasında daha çok İbn Kesîr'in tefsirinden yararlanmıştır.

Mustafâ Hoca, tezimizin başında belirttiğimiz gibi, hak ettiği teveccühü elde edememiştir. Eserinin üzerinde kaliteli çalışmalar yapılmamış; yapılan tek çalışmada da, asıl şeklini kaybedecek değişikliklere uğramıştır. Birçok yerde ilaveler ve eksiltmeler yapılmıştır. Umulur ki bu eser, hak ettiği teveccühü kazanır ve yeniden tahkik ve tahriçleri yapılarak güzel bir şekilde baskısı yapılır.

KAYNAKÇA

ALBAYRAK, Süleyman, **Son Devir Osmanlı Uleması**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür Daire Başkanlığı Yay., İstanbul, 1996.

BAŞOĞLU, Tuncay, **Muhkem**, TDV. Yay., İstanbul, 2006.

CAMBAZOV, İsmail, "Sofya'da yazılan Kur'an Tefsiri", **Altınoluk dergisi**, Ocak, 2002, sy. 191, s.48.

CERRAHOĞLU, İsmail, "Envarü't-tenzil ve Esrarü't-te'vil", **DİA**, c.11, TDV. Yay., İstanbul, 1995.

CEVDET PAŞA, **Tezâkir**, (Nşr.. Cavit Baysun), TTK. Yay., Ankara, 1991.

CEZAR, Mustafa, **Mufassal Osmanlı Tarihi**, TDK. Yay., trs..

DAVUDOĞLU, Ahmet, **Ölüm Daha güzeldi (Hatıralar)**, Kit-San matbaacılık ve neşriyat, İstanbul, 1979.

DEMİR, Mustafâ, "**İlk Fıkhî Tefsir ve Müellifi Mukâtil b. Süleyman**", (Yayılanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Sivas, 2010.

DEMİR, İbrahim, "**Muhammed Ali es-Sâbûnî ve Tefsîr Metodu**", (Yayınlanmamış Yükseklisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Bölümü Tefsir Anabilim Dalı), Ankara, 2000.

DURMUŞ, İsmail, Mecâz, **DİA**, C.28, TDV Yay., İstanbul, 2003.

EL-HADDADİ, Ebu Bekir ibn Ali, **el-Cevheretü-n'neyyire Şerhu Muhtasari-l'kudûrî,** Darü-l'Kütübi-l'İlmiyye, Beyrut, Lübnan, 2006.

EL-KAYREVÂNÎ, İbn Reşik Ebu Ali el-Hasan, **el-Umdetu fi Mehasini'ş-Şi'r ve Âdâbihi ve Nakdihi**, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Mısır, 1963.

EL-KURTUBİ, Ebu Abdillah Muhammed ibn Ahmed el-Ensârî, **el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'an**, Mısır, 1950, (Tefsiru'l-Kurtubi).

ERTÜRK, Haşim-Rasim EMİNOĞLU, **Türk–İslam Eğitim ve kültür Müesseseleri ve Medresetün-Nüvvâb**, İSAR Vakfı Yay., İstanbul, 1993.

ERGİN, Osman**, Türk Maarif Tarihi,** Kültür Yay., İstanbul, 1977.

ESNEMEZ, Hüseyin, "**Müfessir İsmail el-Hîrî ve el-Kifâye Fi't-tefsîrAdlı Eseri".** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı), İstanbul, 2008.

GAZÂLİ, Ebu Hamid, **el-Munkız'u Mine'd-Dâlâl**, (Çev.,Yahya Pakiş), Umran Yay., İstanbul, 1998.

GÖLCÜK, Şerafettin- Süleyman TOPRAK, **Kelam**, Tekin Yay., İstanbul, 1998.

HÂŞİMÎ, Ahmet, **Cevâhiru'l-Belâğat**. Daru Kahraman, İstanbul, 1984.

HISNIMANSÛRÎ, Mustafâ Hayrî, **el-Muktataf min Uyûni't-Tefâsîr**, Dâru'l-kalem-Dâru'ş-Şâmiyye, Dımaşk-Beyrut, 1996.

İBN TEYMİYE, **Mukaddime fî Usûli't-Tefsir**, Dımaşk, Daru'ş-şamiye, 1936.

İBNİ ABDİ RABBİH, **el-İkdü'l-Ferid**, Daru'l-Kutub'i-İlmiyye, Beyrut, Lübnan, 1983.

İNAN, Ahmet, **Adıyamanlı Mustafâ Hayrî Efendi ve Tefsiri "el-Muktataf fî't-tefsîr"**, Ankara, Avrasya Yay., 2003.

------- "Büyük Müfessir Mustafâ Hayrî Efendi", **Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi; Gönül Sultanları Buluşması**. Eskişehir, 26-28 Mayıs 2014.

İPŞİRLİ, Mehmet, **Bulgaristan (Bulgaristan Vakıfları)**, TDİVA Yay., İstanbul, 1992.

KARA, İsmail, **Türkiyede İslamcılık Düşüncesi**, Risale Yay., İstanbul, 1986.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, TTK. Yay., blr, 2011.

KARAMAN, Hayrettin, **İslam Hukuk Tarihi**, Nesil Yay., İstanbul, 1989.

KAYAPINAR, Ali Durmuş, **Tefsir Usül ve Tarihi**, Olgunçelik Matbaa, Konya, 2001.

KESKİOĞLU, Osman, **İslam dünyası Dün ve Bugün**, AÜİF Yay., Ankara, 1964.

KILAVUZ, A. Saim, **İslam Akaidi ve Kelama Giriş**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1993.

KILIÇ, Osman, **Kader Kurbanı**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1993.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., **Dârü'-Hilâfetü'l-Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri**, Edebiyat Fakültesi, Mat. İstanbul, 1978.

------- İltifat, **DİA**, TDV. Yay., İstanbul, 2000, c.22,.

MOLLA, Hüsrev, **el-Cevheretü'n-neyyire Şerh-u Muhtasarü-l'kudûrî**, Darü-l'Kütübi-l'İlmiyye, Beyrut, Lübnan, 2006.

NURETTİN, Turgay, "Sahabenin Tefsir İlmindeki Yeri", **bilimname,** c.14, 2008, S.1, s.35-57.

ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, **Kur'ân Verileri Açısından Laiklik**, Yeni boyut Yay., İstanbul, 2003.
PAŞA, Cevdet, **Tezakir**, (Nşr.. Baysun, M.Cavit) Ankara: TTK. Yay. 1991.

SA'DÜDDÎN, Teftâzânî, **el-Mütavvel**, Darü't-Tıbaatü'l-Amire, İstanbul, 1869.

SABÛNÎ, Muhammed Ali, **et-Tibyan fi ulûmi-l Kur'an**, Dar-u İhsan, İstanbul, 2003.
SALİH, Suphi,. **Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân**, Dersaâdet Yay., İstanbul, tsz.

SEKKÂKÎ, Muhammed b. Ali, **Miftâhü'l-Ulûm**, Beyrut, Lübnan: Darü'l-Kütübi'lİlmiyye, 1987.
SOYSALDI, Mehmet, **Kur'an ve Tefsir**, Fecr Yay., Ankara, 2001.

SUYÛTÎ, Adurrahman, **el-İtkan fi Ulûmi'l-Kur'ân**, Daru İbn Kesîr, Dımaşk-Beyrut, 1996.

SİMAVİ, Lütfi, **Osmanlı Sarayının Son Günleri**, Hürriyet Yay., İstanbul, tsz..

TAŞDEMİRCİ, Ersoy, "Osmanlı İmparatorluğunda Medreselerin bozulmaları Medreseleri Islah Etme Teşebbüsleri ve Kapatılmaları", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüsü Dergisi**, S.4, 1990,
TURGUT, Ali, **Tefsir Usulü ve Kaynakları**, İFAV Yay., İstanbul, 1991.

ÜNAL, Tahsin "Cumhuriyetin İlanından Sonra Yurt Dışına Sürülen 150"likler",
Hayat Tarih Mecmuası, Şubat, 1969, S.18, s.18– 21

YAVUZ, Yusuf Şevki, **Müteşabih**, TDV. Yay., İstanbul, 2006.

YAZICI, Nesimi, "Tanzimat ve Abdülhamit Döneminde Din Görevlilerinin Yetişme Ortamı", **Diyanet İlmi Dergi**, Nisan-Mayıs-Haziran, 1994, c.30, S.2, s. 31-38

ZEHEBÎ, Muhammed Huseyn, **et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn**, 1.Baskı, Beyrut, 1987.

ZÜRKANÎ, Muhammed Abdilazim, **Menâhilü'l-irfan fi ulûmi'l-Kur'ân**, Dar'ul-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut, Lübnan, 2002.

ZÜHAYLÎ, Vehbe, **el-Fıkhü'l-İslamî ve Edilletuhu**, Dârü'l-Fikr, Dımaşk, Sûriye, 1983.